

Az igazságos háborútól a béke morálfilozófiája felé: az I. világháború előzményei és első évei – katolikus szemmel

A klasszikusok politikai barátságától a háború öncélúvá válásáig

A politikai gondolkodás klasszikus korában, azaz a görög–római és a középkorban (a 13. századig) a vizsgálódás arra vonatkozott, hogy milyen a helyes kormányzás.¹ Az erre irányuló elemzések a jó, azaz az erkölcsileg *helyes étellel* foglalkoztak, amely a közösségi létmódban nyeri el kiteljesedett formáját. A *politikai közösség* – e megközelítésben – a *közjava* miatt létezik, létének alapja és célja, a kormányzás célja pedig a közjó előmozdítása. A jó, vagyis a *helyes kormányzás* és a *helyes kormányzat* áll a klasszikus politikai filozófia vizsgálódásainak középpontjában. Niccolò Machiavelli munkásságával a reneszánsz, illetve a humanizmus korszakában a politika célja az állam *hatalmának hatékony fenntartása*.² A politika mestersége is pusztán erre irányul. Mivel ettől kezdve minden állam politikáját a politikai hatalom megszerzésének, megtartásának és növelésének *mennyiségi* és hatékonysági szemlélete jellemzi és mozgatja, a térben és hatalomban egymás rovására növekedő város-, illetve később a nemzetállamok, illetve birodalmak fegyveres összeütközése szükségszerűvé válik.

A késő középkor végétől a háborúk állandósultak. A létrejövő és majd megállapodó nemzetállamok, továbbá egyes birodalmak a többi állam rovására érvényesítették a céljaikat. Bár minden háborúnak megvolt a maga *casus bellije*, a legsúlyosabbakat mégis az alapján nevezték el, hogy *mennyi ideig* tartott: százéves háború (1337–1453), tizenhárom éves háború (1454–1466), a „hosszú” vagy tizenöt éves háború (1591/1593–1606), a különösen nagy pusztítást eredményező harmincéves háború (1618–1648), amelyben szinte minden európai állam részt vett, a kilencéves háború (1688–1697) és végül a hétéves háború (1756–1763). Ezt akár az első tényleges világháborúnak is lehetne tekinteni. Az egyre inkább elkereszténytetlenedő szellemi és morális közegben az *általános háborús európai gyakorlat* és logika szükségszerű velejárója a nemzetállami, illetve a birodalmi lét kialakulásának és fennmaradásának, amely szinte nem is igényli a háború legitimitációját. Az igazságos háború keresztény felfogása, etikai megközelítése szigorú kritériumokkal határolta azt körbe.

A jog- és politikai filozófiai értelemben vett modern korban a háború az államok *fennmaradásának szükségszerű hatalmi eszközévé* vált: e koncepcióban az állam vagy

¹ Frivaldszky János: *Jó kormányzás és a közjó politikai és jogfilozófiai szemszögből*. Budapest, Pázmány Press, 2016. 9–36.

² Frivaldszky János: *L'antropologia e i principi del buon governo. Teoria e critica della regolazione sociale*, 1. (2012). 1–26.

folyamatosan erősödik a változó hatalmi erőkonstellációban, vagy menthetetlenül elpusztul, vagyis az „erősebb marad csak fenn”. A biológiai eredőjű erőszakelvű logikát, törvényszerűséget a „fizikai pusztulás terhe mellett” tekintették érvényesnek. Ily módon végeredményében, végső következményeit tekintve, legtöbbször tág értelmében katonapolitikai volt e korban. A magas rangú katonatisztek alkották az államok politikai és társadalmi elitjének egyik legmegbecsültebb rétegét. A katonai hivatás a legtiszteltemértőbbak közé tartozott. A katonák hivatásbeli beállítottságából fakadó látásmódot az is megvilágítja, hogy az I. világháborút megelőzően elmondható: ők mindegyik országban – kardcsörtetően, továbbá a nemzetközi problémák megoldásaként – a háború megindítását sürgették.³

A hosszan tartó háborúk indító okait vizsgálva elmondhatjuk, hogy a százéves háborúnak a franciák számára különös morális jelentősége is volt (Jeanne D’Arc volt a vezéralakja). A törökök elleni harcoknak pedig tagadhatatlan a vallási tétje. A kor szemléletmódja szerint ezek igazolható okok. Azonban e háborúkat is áthatották az államok és a birodalmak alig leplezhető hatalmpolitikai motivációi, amelyekkel igazolhatók például az Oszmán Birodalommal kötött szövetségek is. A harmincéves háború különösen nagy pusztítása rámutatott, hogy a háború általános „konfliktuskihordó” jellege milyen súlyos következményekkel jár az egyes államokban. Szükség volt a háború legitimitációjának újabb érveire: ennyi pusztítást eredményező háborús politikát már nem lehetett könnyen elfogadtatni a civil lakossággal, amely a rendi társadalmi képviseleteken keresztül egyre nagyobb befolyással volt az ország politikájára. A nemzetközi közjog korabeli képviselői voltaképpen természetjogi alapokon álló általános hadijogokat dolgoztak ki a háborús érveléshez. A műveket nemegyszer kifejezetten konkrét uralkodónak dedikálták. A békekötések ilyen kontextusban csak hosszabb fegyvernugvást jelentettek. A legyőzöttek (a békeszerződés aláírására kényszerítettek), ha teheték, készültek a revansra, az erősödők pedig katonapolitikai értelemben is erősítették pozíciójukat. A béke időszakai csupán a háborúk közötti hosszabb-rövidebb szünetet jelentették, önálló filozófiájuk aligha volt. A kor meghatározó személyiségei nem adták fel a háború vezérelte politikai gondolkodást. A nemzetközi koalíciók sem az elérendő béke, hanem a háború mentén szerveződtek.⁴ A *status quo* csak ideiglenes hatalmi egyensúlyt jelentett, amely ingatagnak bizonyult, hiszen mindegyik fél hatalmának erősítésére törekedett. Minden nemzetközi megállapodás, béke, koalíció és szövetség magában hordozta következképpen egy újabb háború csíráját.⁵ Ez igaz volt az I. világháborút lezáró békekötésekre is.

A *casus belli* mibenléte a védekező állam esetében nyilvánvaló. A támadó állam nem kellett, hogy különösebben indokolja a háború megindítását: szinte bármilyen sérelem vagy hatalmi indok a háború kiváltó okaként szolgálhatott. Természetesen nemegyszer

³ Így ír a „militarista kaszt” az I. világháborút megelőző időkben megnyilatkozó mentalitásáról Benda Jenő: „A nagyranőtt és nagy föladatakra nevelt hadsereg élén minden országban kifejlődik egy militarista kaszt, amelyik minden nemzetközi válság idején csörteti a kardot és mindig elérkezettnek tartja az időt arra, hogy vagy az egyik, vagy a másik »ős ellenség«-gel leszámoljon.” Benda Jenő: *Az uszítók – a világháború kulisszái mögött*. Budapest, Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 1918. 29.

⁴ Benda (1918) i. m. 21.

⁵ Benda (1918) i. m. 4, 21.

álindokokra hivatkoztak. Az igazi motiváció a fennmaradásért és a hatalomnövekedésért való küzdelem természeti törvényszerűsége volt. Ennek a kornak a felfogása szerint minden állam ennek az érvénye alatt állt: ha katonailag nem erősödött a többiek között, illetve ha gyengült a többiekhez képest, akkor előbb-utóbb megsemmisül a könyörtelen küzdelemben. A „fegyveres béke” e militarista logikája az I. világháborút megelőző két és fél évtizedben az államok örült fegyverkezési versenyében nyert formát.⁶ A kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás, valamint az ezek által generált növekvő fegyverkezési láz nyújtotta hamis biztonságérzet valóságos fegyverkezési pszichózist váltott ki az ellenes népek érintettjei körében.⁷

Ezzel a pszichotikus természetű hadi politikai megközelítéssel szemben a más szemléletű „klasszikus” korban, amely a békét mint természetes állapotot tételezte fel, az volt az általános kérdés, hogy mely kormányzásmód és kormányzási forma szolgálja leginkább a közjót. Így az *igazságosság* mint a helyes, vagyis a közjót leginkább szolgáló berendezkedési mód, illetve kormányzási elv meghatározó funkciót töltött be a politikáról való filozófiai gondolkodásban. Azonban nem is az igazságosság, hanem a *politikai barátság*⁸ és a *béke* voltak ezen elméleti politikai törekvések legfőbb vezérelvei. Ez áll Aquinói Szent Tamásra is.⁹ A morál- és politikai filozófiai megközelítés az erkölcsi természetű közösség helyes életére, berendezkedésére és kormányzására irányult. Ezért ez volt a politikai viszonyok megértésére vonatkozó leghelyesebb elemzési mód. Az erkölcsi természetű valóság tanulmányozására a politikai közösség *filozófiai* természetének, vagyis lényegének, tehát megvalósult, *helyes kiteljesedésének* a fogalmi körüljárása és kifejtése szükséges. Ezért is a *politikai filozófia*, illetve a *morálfilozófia* jegyében vizsgálták a filozófusok a helyes alkotmányt, a politikai berendezkedést és az ezeknek megfelelő kormányzási módot. A helyes (legjobb) politikai berendezkedés és a jó kormányzás célja a közjő jegyében az igazságosság, a béke, az egyetértés és a politikai barátság létrejötte. A béke – szoros értelmében – a közjő előfeltétele. A háború ezért a közjőt veszélyezteti. Egyedül akkor jogos a háború folytatása, ha azt a szoros értelemben vett közjő, azaz a bel- vagy a külbiztonság igényli, vagyis a béke helyreállítása teszi szükségessé. A háború így egy szükséges, de önmagában rossz eszköz, szélsőséges helyzet. A háborút csak a belső közrend fenntartása és a támadó ellenséggel szemben a közösség védelme indokolja. A háború tehát rossz dolog, ami veszélyezteti a közjő, a közösség igazi javának érvényesülését. Így a háború csak mint a közösség létének végső és szükséges védelme merülhet fel. Ennek a helyzetnek a kialakulását mindenképpen el kell kerülni. Ezért a békére való törekvés és az erények gyakorlása áll a középpontban ebben a filozófiai hagyományban. A modern korban az államok közötti érintkezésben nem érvényesült

⁶ Benda (1918) i. m. 23–24.

⁷ Benda (1918) i. m. 24–25.

⁸ Frivaldszky János: Adalékok a „politikai barátság” klasszikus, természeti törvényhez és a természetes igazságossághoz kötött értelmének vizsgálatához: Barátság-fogalom kialakulása és társadalmi-politikai jelentése az antik görögöknél, valamint a politikai barátság fogalma Arisztotelésznél, Cicerónál és a „caritas” eredeti keresztényi társadalmi értelme. In Komáromi László (szerk.): *Doktori iskola, prelegálások 2: Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD-közlemények*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 79–101.

⁹ Fabrizio Truini: *La pace in Tommaso D'Aquino*. Roma, Città Nuova, 2008.

a háború *ultima ratio* jellege,¹⁰ nem vették igénybe a rendelkezésre álló békés eszközöket a konfliktus rendezéséhez. Bár azt is el kell ismerni, hogy ezek tárházának kiszélesedése csak a 20. századra datálható, amely a háborús konfliktusokból való tanulás eredménye.

A középkori *respublica christiana* utáni modern kor háborúról vallott gondolkodását nagymértékben a „második skolasztikához” tartozó domonkos rendi Francisco de Vitoria (1483 (?)-1546) határozta meg, aki 1539-ben Salamancában *Relectio de iure belli* címmel nagyhatású előadást tartott. Ugyanezen című munkájában új, szélesebb alapokra¹¹ helyezte az igazságos háború hagyományos keresztény tanát. Kijelenthető, hogy a modern kor háborúinak többsége nem felelt meg az általa megfogalmazott követelményeknek. Leszögezi, hogy a vallási különbözőség nem lehet igazságos ok a háború megindítására, amiként a politikai uralom növelése sem.¹² Márpedig sokszor ezek voltak az ő korában az indítók, vagy gazdasági megfontolások is szerepet játszottak, ha nem a döntő motívumok voltak. De Vitoria merőben másként közelített a háború megalapozásához, mint a döntéshozó kortárs államférfiak. Ő a tomista erkölcsi objektivizmus talaján állt. Korának uralkodói, az országok vezetői sokszor szubjektív szempontok, illetve alantas indítékok vagy egyenesen indulatok mentén döntöttek a háborúk megindításáról, és legtöbbször más okokra hivatkoztak (ha egyáltalán azt szükségesnek tartották). A háborúhoz mint a jogsértésre, bűnre adott büntető eszközhöz fordultak, a megsértett jog helyreállításának eszközét látták benne. Eközben a közgondolkodásban a háború mint egyfajta államok közötti istenítélet is szerepelt. Az évszázadokon keresztül érvényes felfogás, amely a háborúra mint az államok közötti konfliktusok rendezésének általánosan bevett eszközére tekintett, csak később, a 20. századi erkölcsi tudat- és jogfejlődés eredményeként delegitimálódott.

De Vitoria hadijogról alkotott nézetrendszerében az igazságos háború voltaképpen egyoldalú igazságszolgáltatás, a békekötés pedig a győztesek által diktált ítélet.¹³ De Vitoria a háborút a keresztények között botránynak tartotta, a pogányokkal szembeni háborút viszont agresszivitásuk miatt szükségszerűnek tekintette. Az igazságos háború az ő megközelítésében se nem szent, se nem ideológiai jellegű. Az I. világháború – de akár már a harmincéves háború – borzalmi emlékeztetnek De Vitoria gondolataira: a háború nem irányulhat az ellenséges társadalom megsemmisítésére vagy népek kiirtására, de még a győztesek hatalmának megerősítésére sem. Következésképpen bár a háború a bűnös emberi lét szükségszerű velejárója, sem megindítása, sem lefolytatása, sem annak lezárása nem bízható a vak természeti reflexekre. A hatalmi játékok automatizmusaira, vagy merő utilitarista számításra, avagy a kivételes helyzet tragikumára.¹⁴ A háborúnak a civilizáción belül kell maradnia, amely a valláson, az igazságosság eszméjén, a racionális erkölcsön, a természetjogon és a népek jogán keresztül fejlődött

¹⁰ Angelo Brucculeri: *Moralità della guerra*. Roma, Edizioni La Civiltà Cattolica, 1953. 52–53.

¹¹ De Vitoria és követői nyomán kiszélesedtek azon jogok, amelyek védelmében, a nemzetközi viszonyokban akár erőszakkal is fel lehetett lépni. Brucculeri (1953) i. m. 50.

¹² Francisco de Vitoria: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005. Q. 3. 1–2; 27.

¹³ Gajzágó László: *A nemzetközi jog eredete annak római és keresztény összefüggései. Különöbben a spanyol nemzetközi jogi iskola*. Budapest, Stephaneum, 1942. 223–224.

¹⁴ De Vitoria (2005) i. m. XXIV.

ki, és amely az adott állam, illetve az egész emberiség javára irányuló közjón alapszik. Azon a politikán, amely a békére törekszik, bár olykor az igazságos háborún keresztül.¹⁵ Hugo Grotius *A háború és a béke jogáról* című művének előszavában úgy látszik, nem ismeri el De Vitoria háború jogossága és igazságossága terén elért kiemelkedő teoretikus érdemeit.¹⁶ Mi azonban ezt nem mulasztjuk el. De Vitoria egész elméletében hangsúlyozza, hogy a háború nem öncél, a békét és a biztonságot kell szolgálnia. Célja az „új alapokon egy réginel nagyobb nyugalom”,¹⁷ mivel a „háborúnak békés megnyugvást és biztonságot kell hoznia”.¹⁸ Sem a háború megindításának valódi okai (hatalmi terjeszkedések, revansok stb.), sem a háború lefolytatása (például a harmincéves háború vagy az angolok búrokkal szembeni bánásmódja), sem a megkötött békék nem feleltek meg ezeknek a kritériumnak. Minden háború újabb békétlenséget szült. A háborúkat lezáró békék is egy újabb háború magvát vetik el, ezért is volt szinte folyamatos a háborúskodás e korban. A *ius in bello* nagyhatású, általánosabb érvényű humanitárius szabályozása csak az 1899-ben, majd 1907-ben megrendezett hágai békekonferenciáknak és egyezményeknek volt köszönhető.¹⁹

A háborúskodások egyik fő oka az volt, hogy szinte bármiféle sérelmet *casus bellinek* nyilvánítottak. De Vitoria lefekteti: csupán a súlyos kár okozása esetén szabad hadat üzeni, minthogy a büntetésnek a büntetett arányban kell lenni.²⁰ A három – alább szabadon visszaadott – gyakorlati alapelv következtetésében mély bölcsességről és ember szeretetről tesznek tanúbizonytságot.²¹

Bár a fejedelmeknek megvan a hatalmuk, hogy háborút indítsanak, mégis mindenképp előtt azt kell szem előtt tartaniuk, hogy nem szabad okokat és alkalmakat keresniük rá. Amennyiben lehet, próbáljanak mindenkivel békében maradni. Magyarán szólva hozzátesszi: a többiek a felebarátaink, akiket úgy kell szeretnünk, mint önmagunkat. Mindannyiunknak egy az Urunk, akinek bírósága előtt számot kell adnunk tetteink okáról. Elképesztő barbárságról tesz tanúbizonytságot, ha valaki az öléshez és az abban való kedvteléshez keres okokat, illetve ahhoz, ha az embereket üldözni akarja, miközben olyanokról van szó, akiket Isten megteremtett, és akikért Krisztus meghalt. Az a helyénvaló, ha a fejedelem csak végszükség esetén, mintegy akarata ellenére indít háborút, amikor az elkerülhetetlenül szükségessé vált. Amikor pedig jogos okok miatt kitört a háború, akkor azt nem annyira a szemben álló nép károsítására kell folytatni, hanem a saját jog elérésére, valamint a haza megvédésére, hogy a háború révén egyszer béke és biztonság legyen.

¹⁵ De Vitoria (2005) i. m. XXIV.

¹⁶ Gajzágó (1942) i. m. 223.

¹⁷ Gajzágó (1942) i. m. 223.

¹⁸ Gajzágó (1942) i. m. 223.

¹⁹ A nemzetközi humanitárius jog I. világháborút megelőző fejlődéséhez lásd Luigi Francesco: *L'applicazione del diritto internazionale umanitario dei conflitti armati nella guerra 1914–18*. In Franco Cardini et alii (szerk.): *Grande guerra: le radici e gli sconfitti. Europei, Cattolici, Operatori di Pace*. Rimini, Il Cerchio, 2015. 34–37.

²⁰ De Vitoria (2005) i. m. 31–33.

²¹ Vannak, akik úgy tartják, hogy e három elv közelíti a leginkább De Vitoriat Grotiusához. Gajzágó (1942) i. m. 221.

A győzelemmel és a háború befejezésével kapcsolatban a győztesnek önmérséklettel és keresztény szerénységgel kell fellépni. A győztesnek a két politikai közösség között álló bíróként kell magára tekintenie: az egyik oldalon áll a politikai közösség, amely a sérelmet okozta, a másik oldalon az, amely azt elszenvedte. Nem vádlóként hoz ítéletet, hanem bíróként elégtételt ad a sértett félnek, és amennyire lehetséges, a legkisebb kárt okozza a vétkes politikai közösségnek. Különösen, hogy a keresztények közötti konfliktusok zömében a teljes felelősség a fejedelmeké, az alattvalók csak jóhiszeműen harcolnak a fejedelmekért.

Ha a németalföldi protestáns Grotius *A háború és a béke jogáról* című korszakos művét tekintjük, akkor megállapítható, hogy az a magas erkölcsisége ellenére voltaképpen az önszeretet természeti törvényére hagyatkozik végső konklúziójában. Az általa leírt emberi természet jóval kevésbé társas és erkölcsös a klasszikus kor koncepciójával összehasonlítva.²² A természeti alapösztönök eleve mind a háborúskodásra sarkallnak – írja.²³ Racionális és társas erkölcsiség pedig már nincs nála az emberi természetben jól megalapozva. Így amikor a nemzetek, az államok jogosnak vélt jussukat maguk keresik, maguk akarják azt megszerezni, óhatatlanul háborús konfliktusba kerülnek egymással. Nem arra törekednek, hogy kölcsönösen megadják és meghagyják egymásnak az őket megilletőt, hanem mindegyik *csak a magáéra* van tekintettel. Ily módon olyat is követelnek egymástól (például tengerpartok, bányák, gyarmatok stb.), amelyek valójában nem illetik meg őket. Általánosan elfogadott nemzetközi bírói fórum nem létezett ebben a korban. Maradtak tehát az antropológiailag rosszul megalapozott – mert individualizmusra épített – igazságossági értékelési elvek. Ezek így alig bírtak konfliktusrendező hatékonysággal. Ezért a gyakorlatban a „háború farkastörvénye” vette át a természetjog kötelező erejének helyét a nemzetközi viszonyokban. Azonban maga Grotius szűkre szabta a jogos, azaz az igazságos háború megindításának feltételeit. Később azonban ezt nem vették figyelembe. Így például Grotius azon határozott véleményét sem, hogy vajon lehet-e háborút indítani „olyan növekvő hatalom gyengítésére, amely túlzott gyarapodása esetén ártalmassá válhat”.²⁴ Ez utóbbi háborúindítás a vad természeti farkastörvényekből szükségszerűen következne, így nemcsak lehetőség lenne, hanem egyúttal – a pusztulás

²² Az „ész és a társas együttélés természetét” – írja –, csak „másodsorban kell tanulmányozni”, a természeti alapösztönök után. Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról I–II*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., [1625] 1999. 48. Az „ész és a társas együttélés természete” – olvashatjuk nála – „nem tilt minden erőszakot, hanem csak azt, amely a társas együttéléssel ellentétes, vagyis amely más jogának elvételére irányul.” A „társadalom célja ugyanis az, hogy közös erővel és együttműködéssel biztosítsa mindenki számára annak sérthetlenségét, ami az ő sajátja.” Grotius ([1625] 1999) i. m. 48. Úgy tűnhet, hogy a konszolidált nemzetközi viszonyokhoz (is) elégséges pusztán a Másikétől való tartózkodás elméletalkotási axiómaként használt alapelve: „Mert nem ellenkezik a természettel és ezért megengedett, hogy mindenki inkább saját magának akarja megszerezni azt, ami az élethez hasznos; de azt nem engedi a természet, hogy mások kifosztásával gyarapítsuk vagyionunkat, jólétünket, gazdagságunkat.” Grotius ([1625] 1999) i. m. 49. Mások károkozásáról: „Nem ellenkezik tehát a társas együttélés természetével, hogy magunkról gondoskodjunk, és saját érdekeinket előmozdítjuk, mindaddig, amíg nem csorbítjuk ezáltal mások jogait.” Grotius ([1625] 1999) i. m. 49.

²³ „A természeti alapösztönök között nincs olyan, amely ellentétes a háborúval, sőt inkább valamennyi kedvez annak.” Grotius ([1625] 1999) i. m. 47.

²⁴ Grotius ([1625] 1999) i. m. 174.

terhe mellett – szükségessé is válna. Thomas Hobbes farkasemberéből szükségszerűen fakad a farkasokra jellemző erőszak alkalmazása és a másik megerősödésének erőszakos megakadályozása. Grotius mérsékeltén társas emberképe alapján azonban úgy tartja, hogy „a méltányossággal ellentétben áll az a nézet, hogy az erőszak elszenvedésének lehetősége jogot ad erőszak alkalmazására”.²⁵ A megelőző háborús csapás következtésképpen csak az ordas farkasemberek törvényei között lenne alkalmazható, ez pedig Hobbes filozófiai és a politikai antropológiájának érvényesítése. Pusztán ösztönös, zsigeri magatartással a már mérsékeltén társas grotiusi ember- és társadalomfelfogás a méltányosság és az igazságosság *emberi* követelményeit állítja szembe.

Ezzel szemben a klasszikus megfontolásban a háború, ha elkerülhetetlen, akkor is – mint önmagában rossz – jól megalapozott *igazolásra szorul*, így mindenekelőtt *igazságos* kell, hogy legyen. A hadviselés módja sem mondhat ellent az erényes élet követelményeinek, ezért – Aquinói Szent Tamás összegzésében – a háború csak igazságos okból folytatható: legitim vezető által, a béke megvédése, illetve annak elérése végett. Nem jellemezheti kegyetlenség a hadviselőt, ezért fontos a belső lelkiület, amely a külső tettekben is megnyilvánul.²⁶

Az előbbiekkal ellentétben a (kora)modern kortól a hatalom válik végcéllá. Irányultsága az állam pusztá fennmaradása – lehetőleg erősödése és növekedése. A hatalom nem mutat morális közösségi célok felé, a közjó felé sem. Az államérdek vagy adott esetben csak az uralkodó dinasztikus érdeke öncél: a hatalom megőrzése, manipulálása, pusztá megtartása és lehetőleg mennyiségi növelése, elsősorban a területnövelés a cél. Akkor is, ha ezt elfedő igazoló okokkal találkozhatunk. A hatalom egyszerre eszköz és cél. Amennyiben azonban minden szereplő így vélekedik az államközi kapcsolatokban, akkor a terjeszkedő államok fegyveres összeütközése nem rendkívüli, elkerülendő rossz, hanem a politikai viszonyok lényegi eleme. Az erősebb pedig a mennyiségi törvények szerint törvényszerűen legyőzi a gyengébbet, annak lesz „igaza”, aki katonailag erősebb. Ezért szükséges minél ütőképesebb haderőt fenntartani: a hatalom végett, amit csak a hatalom növelése révén lehet elérni. A rivális hatalmi erők ugyanis szintén növelik haderejükét, ez a természeti farkastörvény, azaz az ember alantas, indulati, illetve szüntelenül birtokolni vágyó állatias konfliktusos énjének állami és államközi dimenzióban való érvényesítése. A háború ebben a modern olvasatban az állam biológiai jellegű *növekedési törvényszerűségének* szükségszerű folyamánya.²⁷ Az egyik állam csak a másik rovására tud növekedni és egyáltalán fennmaradni. Ez a növekedés természetéből fakadóan térben korlátozott. Csak az nyerhet, aki a másikat háborúban legyőzi, vagy szövetségesnek megnyeri, és így erősebbé válik.

Mindennek következménye, hogy a késő középkor végétől, de különösen a 17. századtól a 19. századig az államok különböző koalíciói színes katonai egyenruhákban

²⁵ Grotius ([1625] 1999) i. m. 174.

²⁶ Russell, H. Frederick: *The just war in the middle ages*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 258–291.

²⁷ Lásd a porosz tábornok és hadtörténész tézisét a háborúról mint „biológiai szükségszerűségről”: Friedrich Von Bernhardi: *Germany and the next war. (Deutschland und der nächste krieg)*. Stuttgart–Berlin, J. G. Cotta, 1912.

„körbeverték egymást”. A történelmet átlagosan ismerő értelmiségi nem is tudhatja, hogy mi volt a kiváltó oka az egyes háborúknak, csak azt, hogy hány évig tartott. A *történelem* így vált a modern korban a *háborúk történetévé*. A béke rövidebb vagy hosszabb időre nyúló *fegyverszünet* volt.²⁸ Ha valaki azt állította magáról, hogy „jól tudja a történelmet”, azt várta, hogy csaták, *háborúk évszámait*, azok szereplőit kérdezzék tőle. A béke időszaka történelmileg „nem számított”. Azokban nem történt semmi „érdekes”. A béke „nem csinál”, „nem ír” történelmet. A béke akkor sem volt érdekes, ha évszázadokon keresztül tartott: inkább megfeledkeztek e korszakokról, mintsem hogy újra kelljen értékelni a *mainstream* történelemszemléletet. Ezért a középkor bizonyos hosszú évszázadai, leszámítva a keresztes háborúkat, érdekteleneknek bizonyultak. Már az is figyelemre méltó, hogy a modern nemzetközi közjog voltaképpen a háború jogaként, azaz hadijogként született meg, nem annyira a béke meg- és fenntartásának a jogaként.

A háború tehát az államok közötti nemzetközi érintkezésben mindennaposá és természetessé vált. Mindazonáltal mivel dominánssá lett igazolásra szorult, ha újabb területeken jelent meg. A gyarmatosítás tehát, mint az európai tengeri nagyhatalmak kitágított térben való hatalmi terjeszkedése, új támogató ideológiát kívánt. Az is előfordult, hogy hatalmi törekvéseikhez a modern individualista természetjogi elméleteket használták fel.²⁹ A gyarmati rendszer – kiterjedése határaihoz érkeve – megszilárdult. A feltörekvő hatalmak és a háborúban érdekelt erők újabb, immár egy világháború kirobbantásában voltak érdekeltek. De hogyan lehetséges ez, ha nincs természetes ellenség? Hogyan lehetséges a háborúhoz ellenséget kreálni? Úgy kellett beállítani a háborút, mint amely az erényesség, a nemzeti összetartás, a hősiesség egyedüli útja. Ez még mozgósító erővel bírt. A köztudatban ugyanis még létezett a hősiesség és a mártíromság keresztény eszmiségének foszlánya, illetve a nemzeti összetartozás eszménye. Voltak olyan, a korban mérvadó liberális – nem egyszer szabadkőműves – hangok is, amelyek a történelmi „haladás” nevében támogatták a háborút. Miként állt a katolikus elit a háborúhoz a világháborút megelőzően?

A vezető katolikus elit inkább támogatta a háborús eszméket, rövid és győzedelmes háborúban gondolkodtak. A katolikus pacifizmus helyzete nehéz volt. Megalkuvóknak, nemzetietlennek, sőt olykor gyáváknak titulálták őket. Néhány, az akkori szellemi kulturális életet meghatározó példát említenénk a háborút támogató személyek közül:³⁰

- Arthur Conan Doyle, Sherlock Holmes megalkotója – miként regényeinek a főszereplője – a pozitivista és racionalista viktoriánus kultúra bajnokaként – írja Francesco Mario Agnoli³¹ – a háborút népszerűsítette.³² A háború szerinte egyedül képes

²⁸ Benda (1918) i. m. 33.

²⁹ Michael Bertram Crowe: Eccentric seventeenth-century witness to the natural law: John Selden (1584–1654). *Natural Law Forum*, 1. (1967), 1. 187–188.

³⁰ Francesco Mario Agnoli: Benedetto XV: un italiano in guerra per la pace. In Franco Cardini et alii (szerk.): *Grande guerra: le radici e gli sconfitti. Europei, Cattolici, Operatori di Pace*. Rimini, Il Cerchio, 2015. 93.

³¹ Agnoli (2015) i. m. 78–79.

³² Lásd például a *To arms* című pamfletet, amelyet Arthur Conan Doyle először a *The New York Times*ban publikált 1914. szeptember 27-én *The war as seen by Sir Arthur Conan Doyle* címmel, és amelyet három nappal később egy 32 oldalas könyvecskében is közreadott.

az erkölcsi szilárdságot és a tisztességet helyreállítani. Doyle igazolni próbálta Nagy-Britannia szerepét a búr háborúban.³³ Az I. világháborúban az ellenséges seregekhez tartozó katonák 1914 karácsonyán történt spontán barátkozásairól azonban meghatódva írt.³⁴ Vagyis lelke mélyén békeérezelmű volt, a háborút más okokból tartotta szükségesnek.

- Hilaire Belloc híressé vált *Europe and the Faith* című művének utolsó előtti sora így hangzik: „*Europe will return to the Faith, or she will perish*”.³⁵ Belloc jó barátja, Gilbert K. Chesterton Doyle-lal ellentétben a búrok pártját fogta. A brit-, illetve mindenféle imperializmus ellen volt. Ferenc József Nagy-Britannia pártján állt a búr háborúban.³⁶ Ez jól kifejezi a „birodalmi” mentalitást. A két birodalom tekintetében az a különbség, hogy Nagy-Britanniának gyarmatbirodalma volt, ehhez fűződik a búr háború is. Az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetű európai birodalomként szervezettebb fejlődött, az I. világháború mégis a Monarchiához kötődő balkáni puszkaporos hordó felrobbanásával tört ki. A magyar közvélemény egyébként a búrokat támogatta.³⁷ Minthogy a nemesfémhányakért ment a küzdelem minden más ideológiai eszmék hangoztatása ellenére. Chesterton szerint az imperialista – paradox módon – voltaképpen nem is szereti a hazáját.³⁸ A hazáját szerető igazi hazafi ugyanis a „kicsit”, az emberléptékűt, az otthonosat és a meghittet szereti a hazájában. Ezzel nem dicsekszik. Benne önmagát „királynak” érzi. Ebben a koncepcióban nehezen elképzelhető, hogy különböző nemzetek hazafiai háborúznak egymással. Chesterton hazája hadba lépését támogatta az említett nyilatkozat aláírásával. Chesterton és Belloc egyaránt elleneztek a második búr háborút, de mindketten támogatták Nagy-Britannia hadba lépését az I. világháborúban.

Az 1914. október 18-i keltezésű, ötvennégy ismert brit író³⁹ nyilatkozatát közlő *The New York Times* újságcikk mindhárom fent nevezett író aláírását tartalmazza.⁴⁰ A béke iránti elköteleződésüket nyomatékosítják a nyilatkozat elején. Azonban többet ér a tisztes-

³³ Lásd a *The great boer war* című, illetve a *The war in South Africa: its cause and conduct* című munkáját.

³⁴ Antonio Besana: Introduzione. In Alberto Del Bono (szerk.): *La tregua di natale, lettere dal fronte*. Torino, Lindau, 2014. 16.

³⁵ „Európa vagy visszatér a hithez, vagy nem lesz többé.” Hilaire Belloc: *Europe and the faith*. 1920. 112.

³⁶ Joó András: *Három nagyhatalom diplomáciai háromszöge, 1900–1914. Nagy-Britannia, Németország és Ausztria–Magyarország kapcsolatai és ezek háttere*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2001. 90.

³⁷ Pap László: *Magyarország és a második angol–búr háború*. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2015. Lásd a 80. oldaltól kezdődő fejezetet.

³⁸ „Chesterton sokat küzdött az angol imperializmus ellen.” Rónay György: *A boldog ember*. (G. K. Chesterton, 1874–1936). *Vigilia*, 6. (1954). 293.

³⁹ *Famous british authors defend England's war* (s. a.).

⁴⁰ *1914 authors' manifesto defending Britain's involvement in WWI, Signed by H.G. Wells and Arthur Conan Doyle* (2014). Valószínűleg tévesen szerepel másutt a nyilatkozat megjelenésének október 14-i keltezése (e fotókópia nem tartalmazza az újságcikk fejlécét). Lásd: www.arthur-conan-doyle.com/index.php?title=Famous_British_Authors_Defend_England%27s_War

Először szeptember 18-án jelent meg a nyilatkozat a *The New York Times*ban, majd az október 18-i szám vasárnapi mellékletében újraközölték. Peter Buitenhuis: *The Great War of Words. British, American, and Canadian propaganda and fiction, 1914–1933*. Vancouver, University of British Columbia Press, 1987. 18.

ség, a közös igazságosság, a nyugati világ szabad alkotmányai, amelyek megvédésére a porosz felsőbbrendűség által fűtött militarizmussal szemben csak a háborúba lépés lehet az egyetlen út.

A kultúrnemzeti lét kollektív megélése alapozta meg a német nemzet államháttérévé válását. A *Risorgimento* romantikus, nemzeti és hazafias eszmeisége teremtette meg Olaszországot. Hasonlóképpen több közép- és dél-európai nemzet számára is e közösségi eszmeiség volt az állami lét, annak elérésére indító elemi erő. A nemzeti tudat odaadást, katonáskodásban és főleg a háborúkban megmutatkozó hősiességet, az ennek révén megerősödött történelmi nemzeti erkölcsi nagyságtudatot eredményezett. Ehhez ismételtelen hűnek kellett lenni az adott korban élő nemzedékeknek. Aki nem vállalta e hadviselésben megmutató hazafiasságot, az nem volt hazafi. Nem volt nemzeti lelkületű, nem volt erényes, sőt, gyávának mutatkozott. Az odaadó patriotizmus és a túlfűtött nacionalizmus voltak tehát ebben a korban a politikai gondolkodás sarokpontjai.

Az I. világháború eszmei előzményeiről: az erényes hadviselés követelményétől a háború felmagasztalásáig – háborús filozófiák, politikai elméletek, részint ifjúsági regények tükrében

A modern korban voltak, akik a háború morálfilozófiai ideológiáját alkották meg talán annak legitimációs igénye miatt. Voltak, akik mérsékelni kívánták az elkerülhetetlen háborút, és voltak, akik magasztalták, például Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), aki Kant „örök béke” koncepciójával szemben fogalmazta meg érvelését. Mivel a pápa már nem volt döntőbíró a nemzetek közötti konfliktusokban, mint a középkorban, az országok egymás közti konfliktusaiban nem létezett általános érvénnyel elismert autoritás. Így az esetek többségében, szükségképpen, csak a háború döntött a konfliktusokban. A háborút azonban emberségesnek, gyűlölet nélkül megvívottként igyekeztek beállítani.⁴¹ Természetesen ebben a férfias „párviadalban” semmilyen igazságossági elem nem volt. Nem az győzött, akinek – külső nézőpontból – igaza volt, hanem akinek ütőképesebb hadserege, aki szélesebb katonai koalíciókat tudott kötni, aki tovább bírta erőforrásaival a háborút. A háború igazságos megindításának megítélésére ugyan létezett még az igazságosság/jogosság érve, ám a háború kimenetelének „igazságossága” és az alapul fekvő konfliktus igazságossági problematikája között semmilyen logikai vagy morális összefüggés nem lehetett: a győztesnek lett mindig „igaza”. Miközben mindkét fél úgy vélte, hogy neki van igaza, így jogos háborút vív a jogos ügyért. A háború az igazságosság és a jogosság tekintetében semmit sem rendezett el, a háború vesztese pedig alig várta, hogy katonai revansot vegyen. A békék is jobbra kikényszerített, objektív igazságossági alapot nélkülöző, így szükségképpen igazságtalan békék voltak. A legyőzöttek jobb híján, kényszerűségből „fogadták el”. A fegyvernugvasként értelmezhető béke tulajdonképpen

⁴¹ Hegel szerint a háború egyik fő jótékony hatása a belső integráció megteremtése. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Budapest, Akadémiai, 1983. 324. §.

felkészülés volt a következő háborúra. A béke nem hozott megbékélést a szívekben, nem az igazságosságon nyugodott, az ellenség ellenség maradt. Tulajdonképpen a háború tette a feleket egymás ellenségeivé.

Nem fordítva áll a helyzet: az emberek nem természetes ellenségei egymásnak, egyáltalán nem is egymás ellenségei. A mindenféle indokokból indított háborúk igazságtalanságai és kegyetlenkedései tették az embereket, népeket, országokat egymás ellenségeivé. Az I. világháborút közvetlenül megelőzően a leendő ellenséget a háborús propaganda démonizálta. Olyan *barbároknak* mutatták be őket, akik bármilyen rettenetes dolgokra képesek, akiktől reszketni kell, ezért mielőbb el kell pusztítani őket.⁴² Ehhez van szükség a háborúra. A leendő háborús hadviselő országok ekképpen önmagukat hergelték, és mozgósították a háborúra.⁴³ Ez már inkább az I. világháborúra áll. A háborús propaganda szerint az ellenségessé vált népek és nem az országok uralkodói, illetve azok kormányzatai és hadseregei voltak a hadviselő felek.

A modern korban kialakulóban lévő *államtan tudományát* nem egyszer a hadviselésben vitézkedő államférfiak vagy egyenesen katonák művelték. Nem meglepő, ha az állam hadban álló voltát természetesnek, sőt kívánatosnak tekintették. Ez jellemző például a konzervatív, 1805-ben katolikus hitre tért Adam Heinrich Müller (1779–1829) államtani gondolkodásmódjára is.⁴⁴ A háború ugyanis – szerinte – az állam természetes dinamikájához tartozott. Mivel az állam „fiziológiai természetrajzának” szerves részét képezi, ezért jó. Ennek megfelelő emberi és társadalmi erényeket neveli ki. Legalább annyira természetes a háború, mint a béke: sőt, a háború mozdítja előre az államot. A realitáselvű állam és államtan feladata a háború tudomásul vétele, sőt, annak szükségességének elismerése. Egy ilyen optikában a béke lesz a megtört rossz. Erre szintén törekszenek a társadalmak és a népek, de az inkább az ember defektuózus természetéhez, annak árnyoldalához tartozik, mivel nem az életrevalóságot, a nagyszerűséget, a tettekészséget jelenti, hanem azok ellentétét.

A háború szinte ideológiáktól függetlenül központi elemét képezte a politikai és az állami cselekvésnek. A modernitás kulcseseményének is tekinthető francia forradalom főbb alakjai – szinte tekintet nélkül belső ideológiai irányzataikra – mintha fitogtatták volna a háború melletti elkötelezettségüket, mintha kérkedve öldököltek volna.⁴⁵ A német–osztrák, illetve porosz militarista hagyományokon nevelkedett politikai gondolkodók közül is többen a háborút tekintették az állam lételemének.

⁴² Agnoli (2015) i. m. 53.

⁴³ Von Bernhardi (1912) i. m. A magyar önmozgósításhoz lásd Balázs Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az Első Világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda, politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2016. 143–166.

⁴⁴ Heinrich Adam Müller: Az államvezetés művészetének alapjai. In Kontler László (szerk.): *Konzervatívizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2000. 412.

⁴⁵ A girondisták (brissotisták) tekintetében Brissot nevét az utókor „mindenekelőtt a háborúval” kapcsolja össze. A háború kirobantásának hívei két fő csoportra oszthatók: az udvari körökre és a brissotistákra; másrészt ő volt, aki 1791–1792 telén három hosszú hónapon át kemény szópárbajt vívott a háború ellenségével, Robespierre-rel.” Vadász Sándor: *Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799*. Budapest, Gondolat, 1989. 163. A Girond vezetőinek háborút éltető megfogalmazásaiból egy csokorra való

Hegel szerint a háború nem csupán szükségszerű, hanem *erénynemesítő* is.⁴⁶ Nem annyira azon van itt a hangsúly, hogy az amúgy elkerülhetetlen háborúban is megjelenik, megjelenhetnek az emberség, a hősiesség áldozatvállalás, a hazaszeretet erényei, hanem e gondolati irányban továbbhaladva maga a háború lett felmagasztalva, mint amely az *erényessé válás fő, sőt egyedüli útja*. Ez a férfias, katonáskodó életszemlélet velejárója. Ebben a nő alakja akkor kaphat szerepet, ha ezt az imázst támogatja. Ekképpen válik hazafias honleánnyá, polgártársnővé stb. A hős és bátor katona alakjának konstrukciójához mindenáron szükség van *külső ellenségre*. Az ellenség fizikai legyőzésével érhető el az erényesség. Ellenség nélkül senki sem lehet erényes. Ebben a férfietikában csakis a hősiesség katonai erények létezhetnek. Ezek értékhierarchiában – a hősiesség fokmérője alapján – a halált megvető bátorság és annak alapjaként a *hazáért, a nemzetért való katonai áldozatvállalás a legfőbb erény*. Az ilyen katonai erények jutalma az osztálytársadalmi tisztelet, illetve a *történelmi léptékű dicsőség*. Ezzel a tiszteletadással tartoznak az elkövetkezendő nemzedékek. John Keegan hadtörténész rámutat arra, hogy a „bátorságnak az erkölcsösséggel való azonosítása – egyfajta heroikus puritanizmus – jellemző az első világháború (legalábbis korai szakaszai) brit középiskolai szellemiségű felfogására”.⁴⁷

Rákosi Viktor a dicsőséges magyar szabadságharcot elbeszélő *Hős fiúk* című nagyhatású ifjúsági regénye a századfordulón és azt követően is a magyar ifjúság értékrendjének, így katonai erényeinek megalapozásában nem kis szerepet töltött be. Zárószóira így hangzanak: „A magyar nemzet dicsősége ekkor állt tetőpontján. Minden ellenségünket legyőztük, s az egész világ kalapot emelt előttünk. És a nemzet örök hálával viseltetik a hősök iránt, akik a magyar nevet fényes betűkkel írták be a történelem könyvébe. Legyen áldott emlékük!”⁴⁸

A dicsőséges háború, a hön áhított győzelem, a katonai bátorság és az erényesség, a nemzet hálája és a dicsőség szerves egységbe forrtak az I. világháború kitörésének előestéjén. Erre okítottak az iskolákban is.⁴⁹ Egy fiatal fiú számára nem létezett annál jobban áhított erény, mint csatában bátorsággal meghalni a hazáért.⁵⁰

Molnár Ferenc regénye, a *Pál utcai fiúk* azt sugallja, hogy a háború értelmetlen, konkrét hozadék, végső konklúzió nélküli is lehet. A regény azzal zárul, hogy beépítik a grundot. De senki sem válhat erényessé megvívott hősi háború nélkül. Megköveteli

található. Vadász (1989) i. m. 166; Maximilien Robespierre: A forradalmi kormányzat elveiről. In Maximilien Robespierre (szerk.): *Elveim kifejtése, beszédek és cikkek*. Budapest, Gondolat, 1988. 410. Mintha az immunbetegség, amelyben valószínűleg szenvedett, szimbolikusan fejezte volna ki a francia forradalom egyik alapproblémáját: a forradalmárok a terror idején saját népükre támadtak, a forradalom „felfalta saját gyermekeit”. A betegségéhez lásd Philippe Charlier – Philippe Froesch: Robespierre: The oldest case of sarcoidosis? *The Lancet*, 382. (2013). 21–28. A jakobinusok Rousseau híveinek vallották magukat, a girondisták pedig Condorcet követőinek. Vadász (1989) i. m. 158.

⁴⁶ Hegel (1983) i. m. 324. §, 344–345. Ehhez lásd Kant érintőleges megjegyzését azokkal kapcsolatban, akik szatirikusan állnak az „örök béke” nyugalomához. Immanuel Kant: *Az örök béke*. Budapest, Európa, [1795] 1985. 5.

⁴⁷ John Keegan: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976*. Budapest, Akadémiai, 2013. 335.

⁴⁸ Rákosi Viktor: *Hős fiúk*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2016. 209.

⁴⁹ Benda (1918) i. m. 59.

⁵⁰ „Ne sírj, Gyurka, – szólta a bátyja megindultan, – ne vedd el az erőmet. Meg kell mutatnunk ellenségeinknek, hogy tud meghalni egy magyar a hazáért.” Rákosi (2016) i. m. 181.

a legnagyobb, adott esetben akár az életáldozatot is, így értelmezhető Nemecek szükség-szerűnek bemutatott halála is. Szükségességét még saját édesanyja sem kérdőjelezi meg, mivel szükségképpen ilyen a fiúk férfias élete. A háború erényessé tesz, és igazi emberi kapcsolatokat sző az adott táboroldalon. De nem az ellenséggel: Ács Feri és Boka János még Nemecek halálos ágyánál sem lesznek békülékenyek egymással. Molnár Ferenc is arról számolt be I. világháborús haditudósításában, hogy a frontokon gyakran hallott „fiam” „krisztusi” (!) „meleg zengéssel” történő megszólítás volt, ami a háború legnagyobb ajándéka volt a számára.⁵¹ Az előbb említett regényben Boka János és Ács Feri már-már férfias erényekben, kvalitásaikban alig különböznek egymástól, így nem jók és gonoszok küzdenek egymással. Ez a morális dichotómia nem is igazolhatja a háborújukat. Az összecsapásuk mindenképpen szükséges, hogy a másik ember és csapat legyőzésével erényessé válhassanak. Az ütközet elkerülhetetlen, hogy meg lehessen védeni vagy meg lehessen szerezni a kishazát, a grundot. Talán erre utal az a momentum, hogy a Pál utcaiak győzelme után rögtön kiderült, be fogják építeni a grundot. Ezt a tényt a fatelepet védő ör vélhetőleg tudta,⁵² miközben „végigasszisztálta” a fiúk öltre menő és végül is az egyikük halálát követelő háborút. A kor és e regény üzenete – vélhetően – az, hogy a háború, a fizikai küzdelem nem csupán a haza megvédéséhez szükséges eszköz, hanem az erényessé váláshoz vezető egyedül lehetséges út is. Csak a haza hősiesség megvédése vagy a csapatok közötti háború által válhat valaki erényes férfivé. Igazi emberré, de fiúgyermekké is. A háború a *felnőtt emberré válás*, a *nevelkedés természetes útja*: a gyermekek háborúsdit játszanak. A felnőtt katonák pedig egyfajta sportként vívják felnőtt, férfias játékukat, a háborút. Katonaként újratanulnak járni: menetelni. Újraértékelik az élet: a katonaelet értékeit.⁵³ A *háborúban lelt dicső halál* is „természetessé” válik. Azt nem is kérdőjelezi meg. A *természetes halál* nem az „ágyban, párnák között”,⁵⁴ hanem a *harcmezőn hősként lelt halál*. A háborúnak nem kell feltétlenül eredményesnek, sikeresnek vagy értelmesnek lenni. A cél a háború révén elnyerhető – harcias/militarista szemlélet – erényesség és az ezáltal megszerezhető dicsőség.

Molnár Ferenc önként ment a frontokra haditudósítónak, ezekről terjedelmes haditudósításokat írt. Leírta a Nagy Háború egy év alatt tapasztalt borzalmait (bár alapvetően a másodvonalban gyűjtötte a tapasztalatait). Nem kérdőjelezte meg a háború értelmességét, szükségességét, természetesnek tartotta: „A háborút az élet természetes jelenségei közé sorolta, nem háborította fel, nem merült el mélyebb társadalmi összefüggésekben. „[...] A háború célja, illetve céltalansága nem volt előtte világos [...]” – írja Gorda Éva.⁵⁵ Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a világháború kirobbanása előtt várakozással tekintett a háború és az abban lelhető erényesség elé. Gyerekregénye a kor közgondolkodásának, szellemiségének üzenete.

⁵¹ Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei*. Budapest, Franklin Társulat, 1916. 53–56.

⁵² Molnár (1916) i. m. 111.

⁵³ Karinthy Frigyes szarkasztikus írását lásd Karinthy Frigyes: *A harcoló ember*. In Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, Osiris, 2009. 325–327.

⁵⁴ Petőfi Sándor: *Egy gondolat bánt engemet...* 1846.

⁵⁵ Gorda Éva: *A magyar haditudósítás az első és második világháborúban*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egylet Hadtudományi Doktori Iskola, 2012. 73.

Az I. világháborúban a kormányok a *háborús propaganda* eszközeivel arra törekedtek, hogy a romantikus gyerekregényeken nevelkedett ifjak a valóságban gyűlölt ellenségként tekintsenek az ellenfelekre. Ezt már évekkel a háború előtt szították. A nacionalista imperialista politikát támogató sajtóval és a véleményformáló elittel egy irányba húztak. Ilyen légkörben a háború *megkönnyebbülésként* hatott.⁵⁶ Az I. világháborúban már szükségképpen *ellenség* kellett, hogy legyen az ifjúsági regényekben stilizált *háborús ellenfelekből*? Hogyan és milyen nacionalista, illetve sovinizta és militarista neveléssel és ellenségképet létrehozó propagandával sikerült ezt elérni? Az ellenséggel folytatott háború alkalmas még a férfias erények kovácsolására. Félrecsúszott valami az I. világháborúban a fegyveres összecsapásban szükségessé vált cselekvés és a férfierényesség nexusában? Vagy eleve hamis volt a szükségképpeniséget sugalló gondolat? Vagy a háború valamiképpen erkölcsileg nemesítő valóság? Van-e ebben az iszonyatban valami, ami mégis felemelő, katartikus? Prohászka Ottokár erre határozott igenlő választ adott 1914-ben,⁵⁷ azonban ezt egy évvel később már cáfolta – elég Prohászka a világháború kitörésének évében írt vagy éppen Rákosi Jenő 1914. november 14-én *A háború és az esztétika* címmel tartott előadását tanulmányozni.⁵⁸

Az I. világháború kitörését sokan szinte megkönnyebbüléssel fogadták. Afféle *megtisztulás lehetőségének reményével*,⁵⁹ amellyel a világháborút megelőző évtizedek feszültségeit nemcsak felszínre lehet hozni, hanem a háború *tisztító ereje* által meg is lehet tőlük szabadulni. Sajnos még Prohászka is a világháborúban elesett hős katonák vérére – sajátos teológiai érveléssel – a Szentlélek tisztító erejű tüzes szeretetlelkével rokonítja. Azt állítja, „szükségünk [...] hogy a vér esője tűzbe borítsa a világot”. „A lélek mélységeiből meleg, tüzes érzések szakadnak föl s az áldozat s a hősiesség lelkét lehelik. Egyszerű fiaink hősök lesznek, kik beszélni nem, de tenni tudnak, kiknél csak egy gondolat járja: küzdeni s győzni s ezért mindent, önmagukat is odaadni.”⁶⁰

⁵⁶ Az I. világháborút okozó gyűlölködés szításában sok tényező játszott közre, és nem kis szerepet töltött be ebben a sajtó is. Erre nem lett volna képes, ha a gyűlölködés nem égett volna már ott a társadalom és a politika mélyrétegeiben. Érdemes Benda Jenő *Az uszítók – a világháború kulisszái mögül* című értekezését tanulmányozni: Benda (1918) i. m. 4. A nemzetek közötti gyűlölködés akkor alakul ki, ha elhitetik a népekkel, nemzetekkel, hogy a többiek az ő létüket fenyegetik, az ő életükre törnek. Benda (1918) i. m. 5–6. Egy ilyen általános ellenséges hangulatban szinte már megváltásnak hatott a háború, amelyet alig vártak. Benda (1918) i. m. 6. A háborút kiobbantató végső okot Benda az egymással versengő kormányok *nacionalista imperialista* politikájában látja megragadhatónak. Benda (1918) i. m. 7. Ez az ideológia a terjeszkedésre törekvés miatt egymás „természetes ellenségévé” tette az egymással szomszédos országokat. Benda (1918) i. m. 13. Ily módon az évszázadok alatt létrejönnek az egymással szomszédos országok között az „*ósi*”, „*természetes*” *ellenséges országpárok*, azonban a konkrét gyűlölködés éppen azon ország ellen fordul, amelyik ellen a nacionalista imperialista terjeszkedés akkoriban éppen irányul. Benda (1918) i. m. 13.

⁵⁷ Lásd például Prohászka Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1914. 112.

⁵⁸ Rákosi Jenő: *A háború és az esztétika. Hadi Beszédék*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1915. 14. Csak egyetlen, jellemző passzust idézünk a tanulmányból: Rákosi (1915) i. m. 5; Prohászka Ottokár (szerk.): *A háború lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1915. 114–115. Rákosinak a háború valóságos természete, annak erőtvényszerűségeinek érvényesülése felől nem voltak kétségei: Schiller József: *Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései*. Budapest, Káldor Könyvkiadóvállalat, 1933. 29.

⁵⁹ Pröhle Károly: *Háború és teológia. Teológiai elmélkedés a világháború közepette. Theológiai Szaklap*, 13. (1915), 1. 40.

⁶⁰ Prohászka (1915) i. m. 115.

Prohászka 1914-ben azt remélte, hogy valami új és jó fog az I. világháború világégése nyomán kialakulni.⁶¹ Frenyó Zoltán meglátásában ez *nem a háborúból* jön létre, hanem *a háború közepette* jelenik meg.⁶² Mi úgy látjuk, hogy a székesfehérvári püspök a világháború apatikusságból „felpezsdítő” jótékony szerepét vélte érzékelni 1914-ben. Amely valami jónak és nemesnek adhat lökést, ami persze a maga teljességében csak lelki síkon, belső megújulás révén teljesebbé válhat. Prohászka így fogalmaz a háború kirobbanásának évében: „A világháború fölpezsdítheti a blazírt közszellemet, de a kultúra igazi haladását csak a lelki értékek s a lelki élet fokozása határozhatják meg.”⁶³

A magunk részéről azt valljuk, hogy a háború eleve rossz. Sőt, a legrosszabb, mivel emberéleteket tömegesen olt ki és nyomorít meg szándékosan. Iszonyatos erkölcsi károkat okoz mind a katonák lelkében, mind az otthonmaradottak erkölcsi tudatában és morális életvitelében. Mihályfi Ákos⁶⁴ katolikus pap, teológus egyetemi tanár világosan fogalmaz 1916 szeptemberében a Pázmány Péter által alapított budapesti egyetemen elmondott rektori székfoglaló beszédében. Kendőzetlenül rámutat a *világháború erkölcsöket romboló hatásaira*.

„Mert ez a világháború mindkét irányban földrengésszerűleg hatott a néplélekre és népszellemre. Azokra a milliókra, akik a harctereken töltötték el immár több mint két esztendő; de azokra a milliókra is, akik itthon maradtak. Ez a világháború vulkánikus kitöréshez hasonló, amely lavájával elborít mindent; a láva alól kell kikeresnünk a tegnap értékeit, kincseit, eszményeit. A háború sohasem volt erkölcsök iskolája, de népek nevelője sem; a háború mindenkor rombolt nemcsak életet és anyagi javakat, hanem erkölcsöket is. A jelen világháború ezt még nagyobb mértékben tette, mint az előzők. Azelőtt zsoldos katonák vagy kisebb hadseregek harcoltak s a háború aránylag kis területeken folyt le. A jelen háború népek csatája, melyben milliós hadseregek, egész nemzetek állnak egymással szemben s éveken át egész országok családi tűzhelyei nélkülülzik a családfenntartó erejét és tekintélyét. Már most megállapíthatjuk, hogy ez az immár harmadik éve dühöngő háború az *itthonmaradott erkölcsökre nem volt nevelő hatása. Az atyai tekintély és szigor hiánya máris érezteti hatását az ifjúságra*, de még inkább az a körülmény, hogy az élet *serdületlen gyermekeket munkára kényszerített*, akik a szülői háztól elszakítva, vagy legalább is bizonyos önállósággal, felnőttekkel együtt dolgoznak, akiktől *nem a felnőttek erényeit tanulták el elsősorban*. Számos oldalról hangzik panasz a *serdülő ifjúság eldurvulásáról*. Több helyen katonai, másutt polgári hatóságok különféle rendszabályokat bocsátottak ki, hogy a serdülő ifjúságot a korezmázás, dohányzás, a mozi és a nemi kicsapongások

⁶¹ „Nagy idők nemcsak nagy embereket szoktak fölléptetni, hanem fölébresztik az új világok vágyát is, mely főleg az ilyen nagy világháborúban, amilyen a mostani, meg is látja már annak a jobb kornak piros – vérpáros – hajnalhasadását. Új világok megteremtésére úgyszólván tettek kellenének, s van-e nagyobb tett, mint az ilyen világesemény?!” Prohászka (1914) i. m. 141.

⁶² Frenyó Zoltán azokat a momentumokat, szöveghelyeket helyezi vizsgálódásának középpontjába, amelyek a háború borzalmas voltáról adnak számot, és amelyek Prohászka háborúellenességét bizonyítják. Ezek jobbára nem a háború kitörésének évéből valók. Lásd Frenyó Zoltán: Prohászka Ottokár eszmevilága a Nagy Háború idején – Római lelkület, keresztényszocializmus, magyar valóság. In Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017. 374–384. Benne Prohászka világháborúról alkotott nézeteinek ismertetését lásd 377–382.

⁶³ Prohászka (1914) i. m. 146.

⁶⁴ Mihályfi Ákos István, OCist (Szepetnek, 1862. szeptember 2. – Budapest, 1937. május 27.)

veszélyeitől megóvják, és ahol ilyen intézkedéseket nem tettek, ebből nem az következik, hogy ezek ott nem szükségesek, legfőleg az, hogy az illetékes hatóságok eziránt nem bírnak kellő érzékkel. Csak érinteni akarom azt is, hogy a katonai és polgári hatóságok kénytelenek voltak rendeletekkel szabályozni a *hadifogoly munkásokkal való bánásmódot*, ami ismét csak annak a bizonyítéka, hogy a *háború nem iskolája az erkölcsöknek*.⁶⁵

Több katolikus gondolkodó, köztük véleményformáló klerikusok is a *harci erényeket* és benne különösen a hősieis áldozatvállalást hasonlították össze. Olykor analógiásan közelítették meg, egyesek közvetlenül társították vagy éppen rokonították a *keresztényi élet Krisztusért vállalt hősiességével*. Nézetünk szerint ez hibás gondolat társítás, amely sajnos még Prohászka egyes szöveghelyeiből is kitűnik. Főleg azok, amelyek a világháború kitörésének évében jelentek meg.⁶⁶ Ám 1915-ben már helyesebb szemléletet mutató álláspontot fogalmaz meg, vélhetőleg a háború borzalmi és visszaélései hatására.⁶⁷ De még ekkor sem maradnak el a háború felemelő, gondviselészerű oldalát kiemelő gondolatok.⁶⁸ Összességében 1915-ben a háború erkölcsét taglaló írásában már azon a véleményen volt,⁶⁹ mint amelyet Mihályfi Ákos egy évvel később megfogalmazott. Prohászka véleményében igazi fordulatot észlelünk az 1914-es álláspontja és az 1915-ben írt tanulmányai között. Utóbbi írásában már kiemeli az I. világháború szörnyűségét és a háborúval szükségképpen együttjáró borzalmakat, erkölcstelenségeket. Ezért a háború és az etika szinte szükségszerűen kizárni látszik egymást.⁷⁰ Nézetünk szerint azonban ez esetben sem egyértelmű a háború elítélése.

A világháború Mihályfi Ákos józan és helyes erkölcsi szemléletű elítélése sajnos nem volt általános a háború kitörésekor, bár 1916-ban már egyre inkább elterjedőben volt. A militáns módon hazaszeretetre nevelt olasz katolikus ifjúságra általánosan igaznak tekinthetjük, hogy a férfiaság értékrendje átcsúszott arra, hogy miként kell ölni

⁶⁵ Mihályfi Ákos: Rectori székfoglaló beszéd (1916. szeptember 30.) In Mihályfi Ákos (szerk.): *Mihályfi Ákos beszédei, II. kötet. Társadalmi beszédek*. Budapest, Szent István Társulat, 1930b. 197–198.

⁶⁶ Lásd például Prohászka (1914) i. m. 105.

⁶⁷ Prohászka (1914) i. m. 149.

⁶⁸ Így fohászodik a püspök: „Dögvészstől, inségtől és háborútól ments meg, Uram, minket!” Prohászka (1915) i. m. 113. Elbizonytalanító az a kérdése, hogy „vallás segíti-e s mennyiben a pacifizmus törekvéseit”? Prohászka (1915) i. m. 113. Nagyon realiztikusan és helyeselhetően rámutat, hogy „a háborút a világtörténelem, a nemzetek életében *ultima ratió*nak s az erőszak kategóriájának hívják; azonban látnivaló, hogy ez *ultima ratió*ban a rációból semmi sincs, s hogy ez a kategória nem az értelem, hanem az ököl kategóriája.” Azonban azt is hozzá kell tenni, hogy egy évvel korábban is állította a háború irracionális jellegét, azonban abban mégis a nemes lelkesülést és a hősieis idealitását is megpillantani vélte. 1915-ben hasonlóképpen újból kiemeli a háború Gondviselő által való büntető és megtisztító jellegét: „Hát nem gondolhatjuk-e méltán, hogy az ilyen elpuhult világban a kinnak s szenvedésnek, sőt a háborúnak is valami felsőbb missziója van, – nem gondolhatjuk-e, hogy a katasztrófák szélvészében az Isten lelke jár s az tisztítja a miázmás levegőt – hogy az forgatja a harcok szántóekéjével a kultúra bojtortjános és maszlagos ugarát erkölcsi tavaszodás alá?! Végigsuhint ostorával, a csatatűz s a szenvedés suhogó lángjaival az Isten-feledett s élvezetsóvár emberiségén.” Prohászka (1915) i. m. 115. Megemlítendő, hogy retorikai előadásmódja meglehetősen költői, képekben gazdag és éppen ezért nem annyira pontos fogalom meghatározásaiban, de ez nem is tűnik céljának lenni (nem világos többek között, hogy mit ért „hit”, „fény”, kisbetűvel írt „gondviselés” stb. alatt), márpedig ez morálfilozófiai mondanójának megértése szempontjából bizonyos nehézséget jelent.

⁶⁹ Prohászka (1914) i. m. 149.

⁷⁰ Prohászka (1914) i. m. 150.

és meghalni a hazáért, mégpedig gyűlölet nélkül.⁷¹ A háborús propaganda és az elszentvedett háborús fizikai és lelki sérülések, kínok és fájdalmak hatására azonban a nemes harcias erényesség (ha egyáltalán van ilyen) az ellenség gyűlöletébe csapott át a háború elhúzódásával. Ez tudatos propaganda eredménye, amelyet a sajtó általában, a tisztek pedig a katonák között folytattak a megrendelő politikusok akarata szerint.

Szükséges lenne a háborús erényesség kérdésének eszmetörténeti és morálfilozófiai feltárása, különös tekintettel az I. világháborút megelőző időszakra nézve. Érdekes megvizsgálni tágabb optikában, hogy a barát-ellenség dichotómia filozófiai antropológiailag megalapozott, illetve szükségszerű-e.⁷²

A béke és a politikai barátság a klasszikus politikai filozófiában versus a nemzetállamok és a kozmopolitizmus „testvériség”-elve

Míg a klasszikus korban – mint már szóltunk róla – a „*politikai barátság*” elérése volt a politikai közösség legfőbb célja, addig a modernitás zenitjén, a francia forradalomban a kereszténységtől kölcsönzött⁷³ *testvériség* jelszava váltotta azt fel – a szabadság és az egyenlőség mellett harmadik politikai jelszóként szerepelve.⁷⁴ Csakhogy ez hamar eltűnt a másik kettő mellől, mivel a – fegyverekkel, a terror eszközeivel akár ki is kényszeríthető – *nemzeti egységgel* azonosult, és a francia forradalomban a guillotine (nyaktíló) nyers valósága mutatta meg emblematikusan azt, hogy a *kozmpolitizmus* e válfaja mindenkit elvben testvérenek tart, a „mellettem levőt”, azaz a kereszténység szerinti potenciális felebarátot (*proximus*) viszont, azaz a polgártársat – szimptomatikusan – lenyakazza. Ezzel szemben a klasszikus korban kis politikai közösségek szerves rendszere integrálta a természetüknél fogva társas lényeket, a *személyeket* (*persona*) a *közjó* felé irányuló *társas és politikai közösségeikbe*. Az igazi célja e közösségeknek nem is az igazságosság elérése volt, hanem azt magában foglalóan a politikai barátság létrejötté a polgártársak között.

A politikai barátság a 16. századra eltűnt a politika filozófia szótárából,⁷⁵ és a modern nemzetállamok korában végül is a „testvériség” elvét a *nemzet tagjaira* szorították vissza (a nemzeti egység hívószavába tömörítve). Ráadásul Istent magát is „privatizálták” a nemzetállamok dimenziójára szűkítve, szabva, aki immáron – az esetünkben – a „magyarok Istenévé” vált,⁷⁶ és aki ilyen minőségében nem a „tótok”, az „oláhok” vagy a „rácok”

⁷¹ Lásd még Francesco Piva: *Uccidere senza odio. Pedagogia di guerra nella storia della Gioventù cattolica italiana (1868–1943)*. Milano, Franco Angeli, 2015., különösen 11–12, 82.

⁷² Lásd a *Politikai viszony, közjó és politikai barátság* című fejezetet: Frivaldszky (2016) i. m. 37–68.

⁷³ Joseph Ratzinger: *La fraternità cristiana*. Brescia, Queriniana, 2005.

⁷⁴ Antonio Maria Baggio: La riscoperta della fraternità nell'epoca del Terzo '89. In Antonio Maria Baggio (szerk.): *Il principio dimenticato, la fraternità nella riflessione politologica contemporanea*. Roma, Città Nuova, 2007. 5.

⁷⁵ Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 12, 308–309, 356.

⁷⁶ Péter László: A magyarok Istene. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 24. (1994). 101–108.

stb. istene. A nemzeti istenre/istenekre (?)⁷⁷ való hivatkozás lehetősége így a nemzetek és népek közötti konfliktusok újabb forrásává vált. Ennek következtében, adott esetben, a fegyveres konfliktusban mindkét oldalon Isten nevében áldották meg a fegyvereket.⁷⁸

Megállapítható tehát, hogy a politikai barátság és a testvériség erkölcsi és politikai elvei csak kis közösségekből épülő nagyobb közösségekben⁷⁹ képesek valódi tartalmuk szerint jótékony hatásukat kifejteni a közjó, a béke és a szolidaritás jegyében. Ezen altruista erények a *perszonalista* filozófiai antropológiát feltételezik, míg a kozmopolitizmus az *individualizmust* (egoizmust), illetve a *kollektívizmust* tekinti alapjának. Ezért is hamis, illuzórikus, illetve irreális ez utóbbiak filantrópiája. Az is megállapítható, hogy a szélsőséges nacionalizmus, azaz a *sovinizmus* belülről kötő hazafiassága szintén nem teszi lehetővé a nemzetek békés egymás mellett élését, különösen nem a testvériség kialakulását közöttük. Ennek megtanulásához nyújtott nagyon keserves tapasztalatot az I. világháborúhoz vezető soviniszta, illetve imperialista militarista politika.

Politikai antropológiaváltás az I. világháború borzalmainak hatására – a háború antropológiájától és a militarizmustól a béke filozófiájá felé

Az I. világháborúban élt elődjeink olyan lelki megrázkódtatást szenvedtek, hogy nagy nehezen tudták csak kiheverni, ha egyáltalán sikerült. A testközelen átélt emberi kegyetlenség, az ölés tömeges, ipari méretűvé válása, amelyet az új technikai eszközök tettek lehetővé (lángszóró, golyószóró,⁸⁰ mérges gázok, nagy kaliberű és hatótávolságú ágyúk, illetve a tankok stb.) olyan sebet ejtettek az I. világháborúban harcoló katonák lelkén, hogy az emberi élet értékességébe vetett hitük rendült meg. Hiszen egy idő után az átélt borzalmakat (a frontvonalak szögesdrótjain lógó emberi végtagok és belek látványát, a lángszórótól megpörkölődött emberi hús szagát, a lövészárkok sarában fekvő halottak stb.) nem lehetett már pszichikailag feldolgozni. A frontvonalakra szállított alkohol sem tudta felejtetni a háború értelmetlen embertelenségét. Az I. világháborúban már rendelkezésre álltak a tömeges gyilkolásra alkalmas fegyverek, amelynek pusztító hatását kézközelen kellett átélniük a katonáknak. Nem sok száz méterről, adott esetben a fal mögül lőtték ki a szabad szemmel nem látható ellenséget, a megsemmisítendő „célpon-tot”, ahogy az a legmodernebb fegyvereknél történik. Az I. világháborúban a katonák

⁷⁷ Lásd Babits Mihály *A Magyarok Istenéhez* című versét, amelyre Péter László is hivatkozik említett tanulmányában: Péter (1994) i. m. 101–102.

⁷⁸ Lásd a 8-as számú képet ezzel az aláírással: *French soldiers gather around a priest as he blesses an aircraft on the Western Front, in 1915*. (2014); Lásd még *Old Serbian priest blessing rifles, 1914*. J. Patrick Houlihan: *The Churches. International encyclopedia of the first world war*. 2015. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Serbian_priest_blessing_rifles,_1914.jpg?uselang=hu

⁷⁹ Megjegyzendő, hogy Aquinói Szent Tamás nem a birodalmat nevezte meg olyanként, mint amelyben a közjó, a béke és a politikai barátság megélhető lenne, így ebből a szempontból érdemes lehet újra végiggondolni a német Szent Római Birodalom létrehozatalának és annak fenntartásának történeti törekvéseit.

⁸⁰ Stéphane Audoin-Rouzeau: *Weapons. International encyclopedia of the first world war*. 2014. Különösen a *The terror of the machine gun* című *alfejezet*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Serbian_priest_blessing_rifles,_1914.jpg?uselang=hu

Az igazságos háborútól a béke morálfilozófiája felé: az I. világháború előzményei és első éveei...

többsége a legnagyobb csatákban mégis úgy hunyt el az ágyúrepeszektől, hogy nem is látták az ellenséget.

Az I. világháború családföket, apákat szakított ki családjaikból, és vitt a merő öldöklés lövészárkaiba. Mindezeknek az erkölcsökre gyakorolt megnyomorító hatását csak olyan elmék voltak képesek már 1916-ban előre látni és bátran kimondani, mint a már említett Mihályfi Ákos.⁸¹

Az I. világháború értelmetlenségére elsőrendű példa a magyar és az olasz katonák tapasztalata. Szembekerülésük jól mutatja, milyen esetlegességeken múlik, hogy kik lesznek egymás „hivatalos ellenségei”. Ezért is példaértékű, hogy az I. világháborút újra-értelmezik mindkét oldalon. Ebben jó száz évvel megkésve XV. Benedek pápa szellemi örökségét vállalják fel öntudatlanul is, még ha a vallási, keresztényi erkölcsi és gondolati alap időközben el is tűnt.

XV. Benedek pápa harca a békéért: keresztény (katolikus) politikai szellemi környezet a Nagy Háború kitörésekor

Röviden elődjéről, X. Pius pápáról és a történeti kontextusról

X. Pius pápáról az hírlett, hogy szívinfarktusban halt meg, amelyet az I. világháború kitörésének fájdalma okozott.⁸² Nem teljesen világos, hogy milyen üzenetváltás történt a pápa és Ferenc József között a világháborút megelőzően.⁸³ Annyi bizonyos, hogy rendkívüli mód elkeserítette a háború. Minden erejével a békét szorgalmazta a világ összes katolikusához írt *Dum Europa* kezdetű apostoli buzdításában. A buzdítás megírása után tizennyolc nappal halt meg.⁸⁴ A „mintakatolikus” uralkodónak tekintett – és hajlott korában békepartiként emlegetett⁸⁵ – Ferenc József háborús proklamációja jól mutatja,

⁸¹ Mihályfi (1930b) i. m. 198–199.

⁸² „Allorché fummo chiamati, quantunque immeritevoli, a succedere sul Trono Apostolico al mitissimo Pontefice Pio X, a Cui il dolore per la lotta fratricida, poco prima accessasi in Europa, aveva abbreviato la santa e benefica vita, [...]” XV. Benedek: Es. ap., Allorché fummo chiamati. 1915. 07. 28. *Acta Apostolicae Sedis*, 7. (1915), 13. 365.

⁸³ Roger Aubert: *La Chiesa negli stati moderni e i movimenti sociali*. In Hubert Jedin (szerk.): *Storia della Chiesa*. 10. Milano, JacaBook, 1975. 628; Caterina Ciriello: *Benedetto XV, la guerra e le posizioni dei vescovi italiani. Anuario de historia de la iglesia*, 23. (2014). 42–43; Gárdonyi Máté: *A Szentzsék és az I. világháború. Vigilia*, 80. (2015), 5. 322. Nem ismerjük pontosan a X. Pius és Ferenc József közötti levelezést, de a pápa gondolhatta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának igaza van a konfliktusban, viszont a fegyveres elégtételt nem helyeselte. A Habsburgok birodalma a pápa és munkatársai szemében a katolicizmus védőbástya volt. Ferenc Józsefet olyan uralkodónak tekintették, aki példásan teljesíti katolikus vallási köteleességeit. XV. Benedek pápa rámutatott, hogy X. Pius az államtitkárára volt kénytelen hagyatkozni, mivel nem volt jártas a nemzetközi ügyekben. Ciriello (2014) i. m. 43.

⁸⁴ *La Civiltà Cattolica* 65. (1914), 3. 486–487. Hivatkozva: Pier Luigi Guiducci: *Benedetto XV, pontefice in un mondo in crisi*. 2015. Az eredeti pápai dokumentum nem érhető el a pápai megnyilatkozásokat tartalmazó központi adatbázisokban: www.vatican.va/offices/papal_docs_list_it.html és http://w2.vatican.va/content/pius-x/it/apost_exhortations.index.html X. Pius: *L'Osservatore Romano*. 1914. augusztus 03.

⁸⁵ „Ferenc Józsefről mindenki tudta, hogy őszintén és szíve szerint ragaszkodott a békéhez, hiszen az utolsó években, amikor a közelgő kataklizma dübörgésétől már hangos volt Európa, mint szálló ígét emlegették

hogy a háború az ő és a kor (téves) vallásos felfogásában az igazságos konfliktusrendezés szélső esetben bevetendő, de mindenképpen elfogadott eszköze volt. Tulajdonképpen a Gondviselő igazságszolgáltatásának része, minthogy a hősiezen vívott háborús győzelmen keresztül nyilvánulhat meg az Úr segítségével a sértett fél igazsága, ezáltal szereshető elégtétel. Úgy lett beállítva, mintha valamiképpen maga a Gondviselő járna el döntőbíróként a hadviselő felek vitéül vívott háborúin keresztül.⁸⁶

Háború a hétköznapi vallásosságban

Hogy megérthessük a hétköznapi vallásosságban a háborúról alkotott keresztény elképzeléseket, érdemes belepillantani a korabeli imakönyvekbe. Ha áttekintjük az I. világháborús magyar katonaimákat,⁸⁷ akkor szintén előtűnnek az isteni segítséget kérő vagy hálát adó érvek, a katonaeitkai, a teológiai és a morális toposzok sajátos kombinációja, „eklektikus” jellege. Találhatunk bennük ó- és újszövetségi hivatkozásokat, Isten a „Seregek Ura”. A keresztény lelki élet gyötrelmeinek és a katonaelet viszontagságainak pedig nemcsak analógiái, hanem folytonos egymásba fordulásai is fellelhetők. Mintha azok – a háború kontextusában – azonosak lennének egymással. Megtalálható Isten segítségül hívása, a halál elfogadása az örök élet reményében. A háborúban szenvedő emberek gyötrelmeinek említése mellett az imák részét alkották az igazságos harc megvívásához szükséges fegyverek megáldása, illetve könyörgés a bátorságért és a vezetők számára a bölcsességért.

A katonai vezetői és a „krisztusi” erények sajátos találkozása: a tökéletes tiszt „krisztusi” alakja a világháborús katonai szépirodalomban

A vázolt vallásos katonai erényetikai mentalitásban – és talán nem utolsósorban a háború generálta szellemi milióben –, a kor romantikus katonaregényeiben leírtak szerint a katonák az általuk szeretett előjáróiknak természetfeletti módon gyakorolt erényeket tulajdonítottak. A tiszt a beosztottjaival egyfajta vallási áhítattal törődött. Ezért úgy tűnt, mintha valamiféle „krisztusi aura” venné őt körül. Ez derül ki az emblematis katonaregényből, Donald Hankey *The Beloved Captain: The Honor of the Brigade* munkájából.⁸⁸ John Keegan szerint ő volt az a keresztény író, akinek sikerült az „új hadsereg tisztjeinek érzelmeit”⁸⁹ megragadni. Keegan azt állítja, hogy a szerző „a tökéletes tiszt erényeinek

---

azt, hogy addig, amíg az ősz uralkodó él, nem lesz világháború. A kritikus júliusi napokban Ferenc József mégis ezt mondta: »Az én magas korom nem lehet akadály a eseményeknek!« A háborús tények logikája tehát erősebb volt, mint az uralkodó akarata.” Benda (1918) i. m. 37.

⁸⁶ Szabó (2009) i. m. 73–74.

⁸⁷ Lásd Szabó (2009) i. m. 289–296; Lencz Géza: *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*. Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1914.

⁸⁸ Donald Hankey: *The Beloved Captain: The Honor of the Brigade. An Englishman Prays*. New York, Dutton, 1917. 10.

⁸⁹ Keegan (2013) i. m. 335.

Az igazságos háborútól a béke morálfilozófiája felé: az I. világháború előzményei és első éve...

katalógusán keresztül bizonyos cél felé vezeti az olvasót [...], mert egyszer csak felfedi, hogy a kapitány, akit mindenki szeret, maga Krisztus”.⁹⁰

A „magyarok Istene” és a Ferenc József nevével fémjelzett osztrákokhoz való viszony 1848/49-ben és az I. világháborúban – megfontolások egy meghatározó magyar ifjúsági regényen keresztül

Ha áttekintjük akár azt a magyar ifjúsági irodalmat, amelyen a Nagy Háborúba később induló fiatalok nevelkedtek, akkor érthetővé válik, hogy milyen szellemi közegben kellett a kor pápáinak (X. Piusnak, de különösen XV. Benedeknek) a békéért küzdeni. Rákosi Viktor már említett *Hős fiúk* című, 1900-ban íródott, a szabadságharcot elbeszélő romantikus ifjúsági regényét (vagy az egy évvel korábban íródott *Korhad fakesztek* novelláskötetét is) olvashatták azok az ifjak, akik utána az I. világháború lövészárkai-ban bizonyíthatták a hazájukért vállalt hősiességüket. A *Hős fiúk* című regényben Isten nemegyszer a „magyarok Isteneként” kerül említésre.⁹¹ A hős magyar katonákat segíti győzelemre a „németekkel”, azaz az osztrákokkal szemben, akik be akarják olvasztani a szabad Magyarországot. 1914-ben az a Ferenc József proklamálta a háborút a (szerinte a Habsburg Birodalom létét támadó) szerbek szeparatista törekvései – és a trónörökös elleni merénylet – miatt Magyarországgal az oldalán, aki a magyar forradalmat és szabadságharcot egykor leverte és megtorolta. A *Hős fiúk* regényen nevelkedő magyar bakák az I. világháborúban – a regényben elbeszélte módon – tehát abban a hitben kellett, hogy legyenek, hogy a „magyarok Istene” most már az osztrákokat (a Monarchiát) támogatja, míg a magyar szabadságharc alatt éppen az osztrákok elleni harcukat segítette ez a hiedelem. Nem meglepő, ha mindez némi koherenciaproblémát okozhatott a magyar bakák fejében az I. világháborúban. Ezért is kellett az ellenséget, így a szerbeket démonizálni, bármire kész barbároknak bemutatni.⁹² De általában is szükség mutatkozott a monarchia oldalán a harci kedv fokozása érdekében a szerbellenes propagandára.⁹³

XV. Benedek pápa békeküzdeldelmei az I. világháború kezdetén

XV. Benedek megingathatatlan fellépése a béke megteremtéséért annyira újnak hatott a korszak közgondolkodásában, hogy nemcsak az ellenséges érületű, nem katolikus körökben, a liberálisok, a szocialisták, a nacionalisták vagy a szabadkőműves csoportok

⁹⁰ Keegan (2013) i. m. 336.

⁹¹ „Hála a magyarok Istenének, dicsőséges csatát nyertünk.” Rákosi (2016) i. m. 148. „Harangok zúgtak mindenütt, a nép a templomokba sietett, hogy hálát adjon a magyarok Istenének a kivívott győzelmekért.” Rákosi (2016) i. m. 200. A regény egyébiránt tartalmazza a *Nemzeti dal* is, amely ebben a vonatkozásban is megadja az alaphangot. Rákosi (2016) i. m. 16–17.

⁹² Agnóli (2015) i. m. 53.

⁹³ „A bécsi szerb követ 1914. július elsejéről jelentette, hogy Bécsben a sajtó és az alsóbbrendű katolikus-és katonai körök szerbgyűlöletet hirdetnek.” Benda (1918) i. m. 29.

között nem talált kedvező fogadtatásra, hanem értelmezése még bizonyos katolikus körökben is nehézségekbe ütközött.⁹⁴ A patriotizmus és a nacionalizmus széles támogatottsággal bírt ugyanis még a meghatározó katolikus körökben is.⁹⁵ A helyzet azért is volt különös, mert a Szentszék 1911-ben visszautasította a katolikus pacifisták nemzetközi ligájának támogatását. „Tekintettel, hogy a pacifizmust többnyire az egyház ellenfelei (szocialisták, anarchisták, szabadkőművesek) képviselték.”⁹⁶

Voltak, akik a középkorban játszott pápai döntőbírói szerep felélesztését látták a pápa békefelhívásában, mások az egyházi hatalom evilági államok, kormányok és értékrendek feletti szupremáciatörekvéseiként értékelték.⁹⁷ A *La Civiltà Cattolica* egyes tanulmányai⁹⁸ valóban a Szentatyát nevezték a keresztény civilizált világ egyedüli hiteles nemzetközi tekintélyének. Azonban ekkor a Népszövetség még nem jött létre, és jobbára keresztény népek kormányai, népei és katonái álltak egymással háborúban, de nem vallásháborúban. Bár egyes országok vezetői mind a „keresztes-”, mind a „szent háború” kifejezést használták. Ebben az értelmetlen vérfürdőben azonban leginkább a keresztények szenvedtek. A pápa nem csak a keresztényeket védte, minden ember életét, a béke, a testvériség és a szeretet általános emberi értékeit is, valamint a háború okozta emberi szenvedés mihamarabbi megszüntetése mellett szállt síkra. Érvelésében a háború egyrészt mint *Isten népeket sújtó büntetésének* ősi érve szerepel,⁹⁹ amelyet az emberek Istentől és a keresztény erkölcstől való elfordulásukkal vontak magukra. Másrészt keresztényi szellemben fogalmazza meg a teológiai igazságokat: minden ember egymás *testvére* vagy mindenki *együgyanazon Atya gyermeke*.¹⁰⁰

A háború borzalmaira már a háború elején írt *Ubi Primum* kezdetű apostoli buzdításában rámutat.¹⁰¹ Mélyen érző atyái szívről,¹⁰² odaadó szeretettől vezérelt lelkületről tesz tanúságot.¹⁰³ Csak azért nem tudott elérni a szívéig, mert annyira előntötte azokat a haza védelmének, a győzelem elérésének rossz értelmezése, illetve a revans szándéka. Mindegyik fél meg volt győződve, hogy – a maga részéről – igazságos háborút folytat. De nyilván nem folytathatnak az egymással hadban álló felek mind igazságos háborút. A katonák viszont, akik nem látnak bele a háború valós indítékaiba, jó lelkiismerettel harcolhatnak a vezetőikre bízva magukat, a hangoztatott indokok ugyanis igazságosoknak tűnhettek.¹⁰⁴ Az igazságosan vívott háború érve azonban kételyeket hagyhatott

⁹⁴ XV. Benedek: Enc., Ad Beatissimi Apostolorum. 1914. 11. 01. *Acta Apostolicae Sedis*, 6. (1914a), 18. 587.

⁹⁵ Gárdonyi (2015) i. m. 323–324.

⁹⁶ Gárdonyi (2015) i. m. 324.

⁹⁷ Ilyen szellemű megközelítést mutat Daniele Menozzi: *Chiesa, pace e guerra nel Novecento. Verso una delegittimazione religiosa dei conflitti*. Bologna, il Mulino, 2008. 22.

⁹⁸ Lásd *Il Papa e la guerra. Apologia di un anglicano* (1917).

⁹⁹ XV. Benedek: *Esortazione Apostolica: Ubi Primum*. (1914c); Lesti Sante: Iddio vuole le guerre? L'esesesi cattolica della Grande Guerra fra „ragioni” antiche, condizionamenti politici e „sentimenti” moderni. *Anuario de historia de la iglesia*, 23. (2014), 63–64, 61–81, különösen 61–62; Egilberto Martire: Apologetica di guerra, *Gioventù italiana*, 36. (1916), 1–3. 17.

¹⁰⁰ XV. Benedek (1914a) i. m. 586.

¹⁰¹ XV. Benedek (1914c) i. m.; XV. Benedek (1914a) i. m. 586.

¹⁰² XV. Benedek (1914a) i. m. 586.

¹⁰³ XV. Benedek (1914c) i. m.

¹⁰⁴ Gárdonyi (2015) i. m. 323.

a potenciális katonákban. Ezért is volt szükség arra, hogy az ellenséget a háborús propaganda eszközeivel minden kegyetlenségre kész barbároknek mutassák be. Így járt el a francia sajtópropaganda a német katonák karakterének lefestésekor. Az ideológiai és érzelmi feltüzelés tehát a háborús mozgósítás szerves része volt. Azonban egymás háborús indítékainak sztereotip megközelítései, dogmatikus magyarázatai is kialakultak, és széles körben elterjedtek. Ezek közül talán Németország „elporoszosodása” a legismertebb.¹⁰⁵

Ebben a szellemi légkörben nem találhattak meghallgatásra a pápa békére hívó szavai. Nehezítette az egyébként diplomata múltú pápa munkáját, hogy X. Pius alatt a Szentszék – a központi hatalmakat nem tekintve – elszigetelődött,¹⁰⁶ így nehezen tudott XV. Benedek békéltetni. Először is a *pártatlanság* talaján kellett állnia. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a lerohant Belgium felé részvétét fejezze ki.¹⁰⁷ A pártatlanság azért volt fontos, nehogy valamelyik hatalom saját érdekében instrumentalizálhassa a pápa tevékenységét, illetve ellenkezőleg, a háborús propaganda az ellenséges ország, illetve hatalmak érdekeinek támogatásával bélyegezze meg őt.¹⁰⁸ A pártatlanság a konfliktusban való el nem köteleződést jelentett. Eközben a béke, a leszerelés és a döntőbírói konfliktusrendezés mellett szállt síkra. Ahhoz, hogy a békétárgyalásokban aktív szerepet tudjon vállalni, a nemzetközi életben jelen kellett lennie, ám ezt Olaszország mindvégig akadályozta, különösképpen, amikor belépett a háborúba. Még annak a terve is felmerült egyes diplomáciai körökben, hogy a pápa a háború után erősebb nemzetközi jogi pozícióban tudjon részt venni, egy európai kisállamba kellene áthelyeznie a székhelyét.¹⁰⁹

A Szentszékre és a pápára több szempontból is fontos szerep kellett (volna), hogy háruljon: *a)* a keresztény középkorban fontos nemzetközi döntőbírói szerepet töltött be. Létezett egyfajta történelmi legitimitása a magukat kereszténynek mondó népek és azok vezetői között, *b)* döntően keresztény népek álltak egymással háborúban,¹¹⁰ *c)* a Szentszék semleges és pártatlan volt (bár olykor német- és osztrákpártisággal¹¹¹ vádolták), *d)* konkrét és végrehajtható béketerve volt XV. Benedeknek, *e)* mindvégig az emberiség igazi értékei és az egyetemes emberi béke mellett, valamint a sokszor tőle idézett „értelmetlen

¹⁰⁵ Owen Wister: *The pentecost of calamity*. New York, The Macmillan Company, 1915. Az olasz verzió főcíme roppant kifejező: „*Germania tragica*”: „*La pentecoste della calamità*” (dal giornale „life” di Nuova York). Fordította Pietro Santamaria 1916, Roma, Failli.

¹⁰⁶ Gárdonyi (2015) i. m. 323.

¹⁰⁷ XV. Benedek: Lit. Ap., Cum De Fidelibus. 1914. 12. 08. *Acta Apostolicae Sedis*, 6. (1914b), 20. 668–669.

¹⁰⁸ Gárdonyi (2015) i. m. 323. A pápa le is szögezi, hogy békefelhívását a minden nemzet iránt érzett szeretete mozgatja. XV. Benedek (1914a) i. m. 587.

¹⁰⁹ Gárdonyi (2015) i. m. 326–327; Hubert Wolf: *Pope and Devil: The Vatican's archives and the Third Reich*. Cambridge–Massachusetts–London, Belknap Press of Harvard University Press, 2010. 42. Lásd Agnoli (2015) i. m. 93.

¹¹⁰ Gárdonyi (2015) i. m. 323.

¹¹¹ A pápa és Németország viszonyához lásd Alberto Monticone: Benedetto XV e la Germania. In Giorgio Rumi (szerk.): *Benedetto XV e la pace – 1918*. Brescia, Morcelliana, 1990. 9–17. A Habsburg Monarchiához való viszonyulás tekintetében pedig lásd Giorgio Rumi tanulmányát, amely a címben foglalt tárgykörben a levelezés dokumentumait is közli: Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I D'Asburgo. In Giorgio Rumi (szerk.): *Benedetto XV e la pace – 1918*. Brescia, Morcelliana, 1990. 19–47.

mészárlás” ellen szállt síkra. Így a nem hívők is elfogadhatták (volna) a béketervét és/vagy a békekötésben való szerepét.

Az *Ad Beatissimi Apostolorum* kezdetű enciklika a közmeggyőződéssel szemben érzékelteti, hogy a háború nem lehet a jogsérelmek reparálásának eszköze.¹¹² A háború okai között nevezi meg az emberek közötti kölcsönös szeretet hiányát, a tekintély lebecsülését, a társadalmi osztályok közötti kapcsolatokban észlelhető igazságtalanságokat, az anyagi javak abszolutizálását, illetve mindezek gyökereinél a kereszténységtől való elfordulást.¹¹³ A legfontosabb teendő Krisztus útmutatása nyomán a kölcsönös szeretet tevékeny gyakorlása az emberek között. A *kölcsönös testvéri szeretet* – amelyet Jézus parancsolt meg az övéinek – képezi a *krisztusi béke* birodalmának alapját a Sátán ügködésével szemben.¹¹⁴ Úgy tűnik, hogy a béke és a szeretet hiánya és a gyűlölködés, ami a háború velejárója, a Sátán munkájának eredménye. Ezzel szemben a béke krisztusi birodalmát kell építeni a kölcsönös testvéri szeretet gyakorlásával.

A pápa rámutat a nemzetek, a nyelvek és az érdekek közötti különbségekre való tekintet nélkül *minden ember Atya előtti fiúságára*, a keresztények testvérmivoltára és mindenekelőtt Jézussal való testvérségükre, a *szeretetegység* követelményére.¹¹⁵ Ez lényegében a Ferenc József háborús proklamációjában fellelhető érvek és az enciklika közötti morálfilozófiai különbség.

A pápa enciklikájában világossá teszi, hogy sokat beszéltek az emberi testvériségre irányuló törekvésekről, mint amely a modernitás egyik legértékesebb részét képezi. Eközben megfélemeztek az emberi testvériség evangéliumi gyökereiről, a kereszténységben és az egyházban betöltött szerepéről. Így a fajgyűlölet, a népek egymásnak okozott sérelmei táplálta harag, az osztályok közötti ellenségeskedés, az individuális egoizmus miatt valójában messze állnak a testvériség megvalósulásától. A pápa világossá teszi, hogy a hiteles módon megélt krisztusi kölcsönös szeretet szem előtt tartása a legfőbb cél.¹¹⁶ Ez a Nagy Háború okainak megértésének, de egyben azok megszüntetésének is a kulcsa.

A pápa békekezdeményezései közül kiemelendő az 1914 karácsonyi tűzszüneti felhívás.¹¹⁷ Bár általános elfogadásra nem talált, de nem zárható ki, hogy ennek hatására is hallgattak el a fegyverek az egyes frontvonalakon. A katonák kiléptek a lövészárkokból és barátkoztak. A kötetek, amelyek a rendkívüli eseményt megőrkítő magánleveleket közreadták, nem támasztják alá, hogy a tűzszünet a pápa felhívásának eredménye lett volna, inkább az esemény spontán jellegét emelik ki.¹¹⁸ Azonban a „spontán” tűzszünetet

¹¹² XV. Benedek (1914a) i. m. 587.

¹¹³ XV. Benedek (1914a) i. m. 587.

¹¹⁴ XV. Benedek (1914a) i. m. 588.

¹¹⁵ XV. Benedek (1914a) i. m. 588.

¹¹⁶ „Mi tudjuk, hogy a halálból átmentünk az életbe, mert szeretjük testvéreinket. Aki nem szeret, a halálban marad.” (Jn1 3,14)

¹¹⁷ XV. Benedek: *Alloc., In occasione del primo incontro con il collegio cardinalizio svoltosi alla vigilia della solennità del natale*. 1914. 12. 24. (1914d.)

¹¹⁸ Alan Cleaver – Antonio Besana: Bevezető. In Alberto Del Bono (szerk.): *La tregua di natale, lettere dal fronte*. Torino, Lindau, 2014. 5–10, 11–21. Ezen a honlapon számos korabeli dokumentum érhető el a 1914-es karácsonyi tűzszünetről, amelynek létrejötté többek között több tucat önkéntes levélfordító munkájának köszönhető. Online: www.christmastruce.co.uk/

a karácsony inspirálta, hiszen akkoriban még Európa kereszténységének emblemikus momentumaként tekintettek a karácsonyra.

A pápa békekezdeményezéseinek sikertelensége többek között azzal magyarázható, hogy ezek előterjesztésekor a felek nem mindegyike számára volt éppen akkor kedvező a háború állása, így az alkupozíciók folyamatosan változtak. Voltak országok, amelyek ideológiai okokból nem is reagáltak rá.

A pápa azonban egyrészt törekedett a békét kieszközölni a szívekben, többek között minden templomban kötelező – szentségimádással egybekötött – békére és szeretetre felhívó imával,¹¹⁹ másrészt diplomáciai eszközzel igyekezett a háborúban szenvedőkön, különösen a legkiszolgáltatottabbakon segíteni. Áldozatos munkájában számos sikert ért el. Ennek köszönhetően a Szentszék egyfajta „második Vöröskeresztként” működött ezekben az években.¹²⁰

Az I. világháború kitörését a fenti okok miatt nem lehetett meggátolni, annyira átítatta a közvéleményt a rosszul értelmezett hazafiság,¹²¹ a militarizált nacionalista szemléletmód. Mindez pedig a kormányok agresszív terjeszkedő politikáját támogatta. Amint az országok katonai gépezetei mozgásba lendültek, olyan mértékű terhet jelentett az államok számára, amely elviselhetetlennek bizonyult.¹²² A keresztények, különösen a protestánsok, Isten büntető igazságszolgáltatásaként tekintettek a világháborúra, amelyben azonban az „új életre hívó” kegyelem is megmutatkozik.¹²³ Fájóan hiányzott azonban az a hiteles evangéliumi, krisztusi szemléletmód, amely XV. Benedek gondolkodását, béketeológiáját jellemezte. A pápa csak mérsékelni tudta a szörnyű szcenárió kibontakozását és a háború eszkáldálódását. A béke evangéliumi morálfilozófiájára lett volna szükség, amellyel azonban csak kevesek bírtak, így a pápa és a hozzá hasonló véleményformáló katolikusok¹²⁴ szükségképpen egyedül maradtak. Azonban a hiteles és éltető erejű béketeológia és morálfilozófia végérvényesen meggyökeresedett a közgondolkodásban, amely egyébként számos jó szándékú, békére törekvő személy és politikai fórum gondolatiságával egybecsengett.

Magyar katolikus és keresztény reflexió a háborúról

A legkiválóbb elmék – hazánkban is – nemcsak érezték a feszültséget az evangéliumi szeretetparancs és a háborús öldöklés között, hanem ennek hangot is adtak. Ráműtattak, hogy keresztények harcolnak egymással – mindannyian Isten segítségéért

¹¹⁹ *Bollettino Salesiano* (1915). Az imát 1915. január 10-én írta meg a pápa: Guiducci (2015) i. m.

¹²⁰ Szántó Konrád: *A katolikus egyház története II.* Budapest, Ecclesia, 1988. 535.

¹²¹ Benda Jenő rámutat arra, hogy e korban a hazaszeretet az idegen (rivális) nemzetek hazájának gyűlöletével párosult. Benda (1918) i. m. 58.

¹²² Benda (1918) i. m. 30.

¹²³ Pröhle (1915) i. m. 41.

¹²⁴ Ilyen személy volt például a politikus, közíró Igino Giordani, a nemzetközi Focolare katolikus lelkeségi mozgalom későbbi társalapítója. Francesco D'Alessandro: *Igino Giordani e la pace.* Roma, Città Nuova, 1992. Giordani így fakad ki: „A háború gyilkosság, minden háború.” „Számomra minden háború gyilkosság.” D'Alessandro (1992) i. m. 97.

fohászkodva –, mégpedig nem is a vallás mentén szövetkezve a szentebb ügyért, hanem mindenki a saját érdekei mentén. Külső, intézményes vallásossága alapján kereszténynek tekintett országok dicstelen szerepet vállaltak a háborúban. Nem is beszélve arról, hogy mindeközben nemcsak a „bűnösök”, hanem az ártatlanok is szenvedtek, mindez meglehetősen diszkreditálta a kereszténységet sokak szemében.¹²⁵

Mindazonáltal a világháború nem keresztények közötti háború volt. A „nacionalista imperializmus”, illetve annak alapja, egyfajta hatalom- és terjeszkedésközpontú materializmus táplálta. A háború éppen azt mutatta meg, hogy a népek és a nemzetek élete nem épülhet erre.¹²⁶ Az *isteni gondviselésre* azonban gyakran és nem megfelelően hivatkoztak.¹²⁷ Ez már a háború első évében is megfigyelhető volt: mind a katonaimágban, mind a politikusok és az otthon maradtak megnyilatkozásaiban.¹²⁸ Akadémikus és történelmietlen kérdés, hogy a népek vezetői, királyai és kormányzatai, amennyiben keresztényeknek tartották magukat, miért nem Isten igéjét, a szeretetparancsot és békeevangéliumot kívánták. Miért a saját érdekeik szerint hivatkoztak a Gondviselőre? Nyilván nincs értelme ilyen kérdéseket felvetni. Láthattuk, hogy az evangéliumi szemléletmódot miként váltotta fel az igazságos háború természetjogi tana. Ráadásul nem De Vitoria és nem is annyira Grotius, hanem inkább Hobbes nyomdokain haladva.¹²⁹ Illetve miként adta át a helyét az érvelésben az imperialista nacionalizmus nyers hatalom- és hadi politikájának, az ebből kifejlődő fegyverkezési pszichózisnak, majd a véres háborús politika nyers valóságának. Ez utóbbiak távol állnak Krisztus Evangéliumának üzenetétől és a Gondviselő emberiségről alkotott szeretettervétől. A történelem ura ezen embertelen körülmények közepette is érvényesítette e tervét. Csak az a kérdés, hogy mennyiben akartak és tudtak ebben akkoriban a keresztények közreműködni. XV. Benedek politikai és humanitárius tevékenysége világitótoronyként mutatott utat a népek éjszakájában.

A mindennapi vallásosságban tetten érhető megújuló *gondviselés*hít enyhíthette a szenvedő keresztények, de a velük kapcsolatban levők háborús szenvedéseit is. Azonban az is nyilvánvaló, hogy az I. világháború kapcsán az isteni kormányzásba vetett gondviselés hít – mutat rá Pröhle Károly¹³⁰ – csak az emberi *bűnnel* és így a *bűntudattal*, illetve a „gyökeres megújulás őszinte vágyával” összefüggésben vizsgálható, különösen a protestáns teológiai alapállásban.¹³¹ Már a háború második évében a bűn pszichológiájának és szociológiájának, illetve a „bűn szociális kapcsolatainak” vonatkozásában a leíró patológiai szempontú megközelítésen túl az *etikai* elemzés szükségességére hívta fel a figyelmet. Tulajdonképpen – ahogy a katolikus egyház társadalmi tanítása azt manapság nevezi – a „*bűn struktúráinak*”, illetve a „bűn szociológiájának”, a „bűn rettenetes

¹²⁵ Pröhle (1915) i. m. 44–45; 50.

¹²⁶ Pröhle (1915) i. m. 45.

¹²⁷ Prohászka Ottokár érvelése sok kívánnivalót hagy maga után, így például ahogy a világháború általa csodált irracionális (romboló) erőit szinte már azonosítja a gondviselő történelemben misztikusan ható tetteivel: Prohászka (1914) i. m. 105–106.

¹²⁸ Pröhle (1915) i. m. 49.

¹²⁹ Prohászka (1915) i. m. 151.

¹³⁰ Pröhle Károly (Rábabogyzsóló, 1875. március 17. – Sopron, 1962. december 11.) evangélikus lelkész, egyetemi tanár.

¹³¹ Pröhle (1915) i. m. 51.

szolidaritásának” a morálteológiai nézőpontú vizsgálatának szükségessége mellett szállt síkra.¹³² Pröhle szerint a világháború természetrajzának megértéséhez a bűn működésmechanizmusának szofisztikált pszichológiai szempontú vizsgálata azért nélkülözhetetlen, mivel a bűn a „lelki hajcsövesség törvénye szerint még legszentebb érzelmeink és törekvéseink székhelyébe is beszívárog.”¹³³ Nem lehet nem a túlfűtött hazafiságból előbb a szélsőségesen nacionalista elfogultságba való átcsúszás jelenségére, majd az abból fakadó különböző háborús bűnökre gondolni. Mindezen elemzések és tudatosítások nélkül nem érthetjük meg az I. világháború valódi szociálpszichológiai, azaz tudati, illetve eszmei mozgatórugóit, mélyen fekvő okait. Csak részigazságokat fogunk hajtogatni, és nem lesz lehetőségünk arra, hogy okuljunk az I. világháborút megelőző etikai hibákból, továbbá a világháború alatt elkövetett társadalmi léptékű bűnökből. Ehhez olyan kényes kérdések vizsgálata is szükséges, mint a hazafiság, az agresszív nacionalizmus, valamint az ifjak patriotisztikus, erényetikára alapozott, militarista¹³⁴ katolikus nevelésének eszmetörténeti okai – ideértve a katolikus militáris szemléletű *triumfalizmus*, illetve a háborús és egyben vallásias, ugyanakkor nemzeties *hőskultusz*¹³⁵ jelenségét is.¹³⁶ Ez utóbbiban a harcban „hős” és a mártír-, azaz *vértanúhalált* halt „szent” majdhogynem egymás szinonimáivá válnak.¹³⁷ Ehhez a hadi vallási szimbolika is jól illeszkedik.¹³⁸ Ez utóbbi koncepcióban *meghalni a hazáért* és a nemzetért önmagában *keresztényi hősie*s tett. Sőt, a *legmagasztosabb erénygyakorlás aktusa*, függetlenül a háború igazságosságától és értelmességétől. Nem is beszélve arról, hogy annak van-e, lehet-e a dolgok valós állását tekintve vallási töltete? Végül a világháború jelenségében valami olyan, az egész népet megmozgató életerőt láttak sokan – a katolikusok is, így 1914-ben Prohászka is¹³⁹ –, amely egységbe kovácsolja a nemzetet. Új erőt ad ahhoz a meghatározatlan újhoz, amely valamiképpen a gondviselés útját kövezi ki. *Az életerőkultuszra* építő idealista történelemfilozófiai szemléletben nem ez emberi személy életének tisztelete és a népek békés egymás mellett

¹³² Pröhle (1915) i. m. 52–53.

¹³³ Pröhle (1915) i. m. 52.

¹³⁴ Pröhle Károly érvelésében is megjelenik, mégpedig filozófiai antropológiai és etikai érvelés keretében, az a toposz, miszerint a katonák – az I. világháborúban – az otthon maradottakért küzdenek, mintegy helyettük harcolnak, amely rendkívül felemelő becses erkölcsi élmény, és amelynek – szerinte – nemesítő hatása van. Ezt általános érvénnyel jelenti ki, és ehelyütt nem vizsgálja az adott háború, illetve harc igazságosságának kérdését. Pröhle (1915) i. m. 55. A háború értelmességének és igazságosságának kérdése tehát nem vetődik fel ehelyütt nála. Egyszerűen csak evidensként tételezi a háborús katonai áldozatvállalás, voltaképpen a hadviselés erkölcsileg tisztító hatását az egész politikai közösségre nézve. Pröhle (1915) i. m. 59.

¹³⁵ Prohászka Ottokár úgy fogalmaz, hogy „az emberfölötti emberekből lesznek hősök a csatában”, azokból lesznek a hősök, akik „életükben s halálukban kiváltják a világító, biztató, erősítő s boldogító eszményt: az isteni akaratot”, azokból, akik „nem mondanak nagyokat, de nagyot tesznek; kik a legnagyobbat is megteszik: meghalnak értünk”. Prohászka (1914) i. m. 108. Székesfehérváron tartott előadás, amely *A háború lelke* című kötetben jelent meg. A harcias lelkesülést egy „darab bennünk levő mennyországnak” tekintti.

¹³⁶ Prohászka (1914) i. m. 136.

¹³⁷ Prohászka (1914) i. m. 136–140.

¹³⁸ Mihályfi Ákos: *Mihályfi Ákos beszédei. Az ünnepnapok és egyházi beszédek tetemesen bővített új kiadása. Egyházi beszédek.* Budapest, Szent István Társulat, 1930a. 329.

¹³⁹ Prohászka (1914) i. m. 110. Eredetileg megjelent az *Alkotmány* 1914-i évfolyamában.

élése jelentik a politikai cselekvés legfőbb vonatkoztatási pontjait. Így már csak ezért sem tudunk ezzel a közgondolkodásban mélyen gyökerező felfogással egyetérteni.

Pröhle elemzése viszont – egyik vonatkozásában – végül ugyanoda jut, ahova XV. Benedek pápa érvelése: a tiszta, tartós és korlátlanul egyetemes, azaz a krisztusi szeretetre van leginkább szüksége az embereknek, így a népeknek és a nemzeteknek is. Ez a szükséglet megmarad akkor is, amikor a világháború után a népek közötti relációk újraszerveződnek.¹⁴⁰

A háború pusztítása közepette az újjászülető idealitásért lelkesedők – ideértve egyes katolikus véleményformálókat is¹⁴¹ – jobbára csak az adott népen belül tekintették a *testvériséget*, így egy ilyen optikában a világháború csak erősíti ezt a test-„vér”-iséget a harcban elesett hős katonák kiontott vére által, mivel az a ház és a haza védelmében a földet öntözi. Ezért valamiképpen „szent” dolognak tartották a hősi halált.¹⁴² A háború igazságossága vagy akár csak értelmessége e szemléletben nem, vagy csak nagyon alárendelten vizsgálható.¹⁴³ Az egyedüli szempont, amely a hős katonákat és a gyászolókat vezérli, az a nagy dolgokért lelkesült *hősiesség* koszorújának *elérése* ezen és a túlvilágon. A béke pedig Istenben nyerhető el, amely a holtak számára a sírban lelt örök nyugalom lesz.¹⁴⁴ A háborúban elhunyt hősök az átlelkesült lények. A hallottaikat gyászoló, siratók pedig ezzel szemben – írja Prohászka – negatívak, akikben a depresszió, azaz a *lelketlenség* dolgozik.¹⁴⁵ A hősök igazi ünnepét kell megülni, akik pedig halottaikat siratják – mivel nem tudják őket önfeláldozóan elengedni lélekből –, azok az „ünneprontók” (!) – szögezi le 1914-ben.¹⁴⁶ Ezzel a szemlélettel szemben XV. Benedek pápa a háborús öldöklést mint értelmetlen vérfürdőt a legrosszabbnak tartotta, mivel abban népek fiai, egyugyanazon mennyei atya gyermekei ölik meg egymást. Ezzel a krisztusi szeretet egyetemes törvényét, annak követelményét állította szembe. Ez korszakfordító gondolkodás, amely a hiteles evangéliumi értékrendet állította a középpontba: *minden* ember életének legmagasabb értékét és a népek közötti béke és testvériség követelményét. Ezzel nem tudott népszerű lenni.

Bár a katolikus mérvadó személyiségek nem kívánták a világháborút, mégis értékelték a vallásos hit felé terelő hatásait. Ennek perspektívájában a béke időszaka, illetve a pacifizmus negatívumnak hatott.¹⁴⁷ Illetve úgy tűnt, mintha a béke is csak harc, háború révén lenne elérhető. Minthogy – írja Prohászka – „a léleknek életigénye a béke”. Mindazonáltal „harc s háború a békéért folyik”.¹⁴⁸ Az áldozatvállalás és a küzdelem ebben

¹⁴⁰ Pröhle (1915) i. m. 54.

¹⁴¹ Prohászka (1914) i. m. 118. Eredetileg megjelent az *Élet* 1914-i évfolyamában. A püspök a háborúban gyakorlandó erényeknek a Gondviselő tervével való lehetséges egybecsengése iránt lelkesedik, amelyből szerinte nagymértékben új erők, új és jó dolgok szülehetnek. Prohászka (1914) i. m. 119.

¹⁴² Prohászka (1914) i. m. 115–116.

¹⁴³ Prohászka áttételesen utal a világháború általa érzékelt mélyebb kulturális, lélektani okaira. Prohászka (1914) i. m. 127.

¹⁴⁴ Prohászka (1914) i. m. 108.

¹⁴⁵ Prohászka (1914) i. m. 119.

¹⁴⁶ Prohászka (1914) i. m. 120.

¹⁴⁷ Prohászka (1914) i. m. 128.

¹⁴⁸ Prohászka (1914) i. m. 120.

a korban elterjedt felfogásban csak az ellenfél ellen irányulhat. Akit meg kell ölni, vagy legalábbis le kell győzni, hogy valami új, nemes születhessék. Ezért a vágyott erkölcsi cél – e koncepcióban – csak vérontással érhető el. Mindezért Szent István király korát, a kereszténység terjesztéséért folytatott küzdelmeket nehézségek nélkül vették át az 1914-es háborús hónapokban. Miközben érhetetlen, hogy miféle ilyen küzdelemről lehetett szó az I. világháborúban? De nem is ezen volt a hangsúly, hanem hogy az *erényesség eléréséhez háborúzni kell és vért kell ontani*. Ezzel szemben Szent Pál a bennünk levő „régi ember” *elleni küzdelemre* indít Jézus nyomán.¹⁴⁹ Az úr arra hívta a keresztényeket, hogy állhatatossággal, folyamatos újrakezdéssel az ő békéjét vigyék mindenhova. Úgy szeressék egymást, ahogy ő szerette övéit. Egészen addig, hogy életüket is készek legyenek egymásért adni.¹⁵⁰ Ez természetesen nem az értelmetlen és bűnös háborúban a többiek önkéntes gyilkolása közben lelt halálra értendő. Ahol lehet, hogy az ől meg előbb engem, akit mint ellenséget, én akartam korábban a „másvilágra küldeni”. Az így lelt halál semmiképpen sem mártíromság. A másik értelmetlen meggyilkolása, illetve annak a szándéka és a szeretet egyébként is teljes mértékben kizárják egymást.

Elszomorító, hogy elvileg keresztény népek a krisztusi kölcsönös szeretetre és békére való törekvés, valamint a „régi emberrel” való küzdelem felvétele helyett ipari, tömeges méretekben öldökölték egymást, sokan talán a hősiesség erényességének elérése céljából. A békét mindeközben csak a túlvilágtól várhatták, ahol – egyes véleményformáló katolikus gondolkodók által vélten, ideértve Prohászka is – Krisztust követve majd őbenne megbékélhetnek. A háborúban elesett hős katonák járnak elöl, a gyászolók feladata, hogy ehhez a maguk részéről úgy csatlakozzanak, hogy elengedik lelkükben szeretteiket az előbb elmondottak tudatában.¹⁵¹ Belátható, hogy kevés vigasz lehetett az özvegyek és az árvák számára, ha nem volt szó – a szó szoros értelmében vett – honvédő háborúról, és nem bizonyosodhattak meg afelől, hogy ez a vérfürdő nem volt elkerülhető.

Az egyetlen és legfőbb erény ebben a korban a háborúban megnyilvánuló, az életet is odaadni kész *katonai hősiesség*. Ezzel áll szemben a nagy szentek hétköznapiakban vállalt küzdelme Isten és a többi ember szolgálatában, amely a béke és szeretet erényének hősiesség gyakorlásában testesül meg. A *lovagkirályok* (Szent István, Szent Imre, Szent László) életpéldája nyomán vélhették sokan – Prohászka is – a háború első két évében, hogy a csatában vállalt hősiesség önfeláldozás a legfőbb erény, követendő morális cél. A *hétköznapiak csendes, békés, hősiesség áldozatvállalásának* erényeinek értéke alárendelt volt. Azzal a céllal szemben, amely minden férfi előtt lebegett, vagy velük szemben követelményként állítottak a világháború első éveiben: késznek lenni *hősként meghalni a hazáért*.¹⁵² Ez akkor is normatívaként hatott, ha több száz kilométernyi távolságra harcoltak a hazájuktól. Az amerikai fiatalok esetében ez a helyzet különösen szembetűnő.¹⁵³ A cowboyhősök *western* romantikáját megteremtő Owen Wister (1860–1938) úgy

¹⁴⁹ Kol. 3, 1–15.

¹⁵⁰ „Az az én parancsom, hogy szeressétek egymást, amint én szerettelek benneteket. Senki sem szeret jobban, mint az, aki életét adja barátaiért.” (Jn, 15, 12–13.)

¹⁵¹ Prohászka (1914) i. m. 129.

¹⁵² Prohászka (1914) i. m. 130.

¹⁵³ Buitenhuis (1987) i. m. 26.

érezte, a közvélemény lelkiismeretét érzékennyé kell tenni, a háborús helyzetet tisztázó, tudatosítását célzó tanulmányt kell írnia. Ezért 1915-ben megírta a *The pentecost of calamity* című művét, hogy az amerikai világháborús beavatkozást alátámassza.¹⁵⁴ A szent lovagkirályok és hercegek példái, illetve a *Hős fiúk* és a *Pál utcai fiúk* heroizmusa idehaza, a *western cowboy*-pisztolyhősök jófiúinak legendái pedig az Egyesült Államokban, hasonló mozgósító erővel bírhattak a frontra mozgósítottak lelkében, még ha ez utóbbiak esetében hiányzott is a vallási elem. A magyar bakák miként találhatták meg a vallási töltetet a frontra indulásukkor? És ez a kérdés áll a front túloldalán az olasz katonákra is. Nem véletlen, ha a világháború lezárásának századik évfordulóján a két nemzet eszmetörténései újraértékelni kényszerülnek a háborús mozgatórugókat.

Talán Prohászka e soraival foglalhatnánk össze a korban általánosnak tekinthető keresztény konzervatív szemlélet állását: „A rosszat nem akartuk; a háborút Isten megpróbáltatásának nézzük; de ha rákényszerítettek, megálljuk helyünket. Imádkozzunk hát, bízzunk, küzdjünk, hogy győzzünk!”¹⁵⁵ A háború tehát nem önmagában jó, éppen ellenkezőleg. Egyrészt hasznosak a következményei, másrészt meg nem kerülhető. Hiszen a „háborús világ” „lángoló szimbóluma a küzdelmes létnek”.¹⁵⁶

Prohászka gondolkodásmódja jól tükrözi a társadalmi, gazdasági és kulturális életerő elterjedt biológista felfogását, így szükségszerűen kódoltan látja a háborús küzdelmet. Ezért a politikai pacifizmust irreálisnak és helytelennek tartotta. A háború tehát nem jó, de szükségszerű. Ilyenként *megkerülhetetlen*, mert az államokat belső növekedésük *menyiségi erőitörvényei* mozgatják. Ez által szükségszerűen összeütközésbe kerülnek egymással. Ezt racionális elvekkel kivédeni, illetve megpróbálni megoldani nem lehet, csakis erőszakkal.¹⁵⁷ Az igazi, tartós béke csak Istentől származhat, ezért arra kell vágyakozni. Így – szerinte – a békére törekedni politikai és jogi eszközökkel itt a földön hiábavalóság.¹⁵⁸ Hogy milyen követelményt fogalmaz meg – ha egyáltalán megfogalmaz – a konkrét cselekvés szintjét az ideális békére való vágyakozás és a háború említett törvényszerűsége mellett, az nem világos. Úgy tűnik, a béke óhaja pusztán a lélek belső vallásos világában értelmezhető, külső, evilági tettekben való megnyilvánulás követelménye nélkül, nem is beszélve a politikai és nemzetközi jogi kötelezettségekbe való átfordulásáról. Ez utóbbi ugyanis e szemléleti alapállásban komolyan nem is merült fel.

Nem érthető az sem, hogy a háború emberölésen alapuló logikájából miképpen lehetne problémamentesen a békére való törekvésbe átváltani filozófiai antropológiai és morálfilozófiai tekintetben. Miképpen keverhették össze a legfőbb jóért való küzdelmet az erőszakos halált hozó háborúval, illetve az abba való belenyugvással? Éppen a krisztusi szeretetparanccsal, amely az *erőszakmentesség* elvi bázisa?¹⁵⁹ Prohászka nem hitt a humanizmus, a haladás, a fejlődés és a kultúra által elérhető, *elvont filozófiai eszmények* által vezérelt evilági béke realitásában. Ezzel az evangéliumi béke konkrét, valóságos

¹⁵⁴ Buitenhuis (1987) i. m. 65–66.

¹⁵⁵ Prohászka (1914) i. m. 129.

¹⁵⁶ Prohászka (1914) i. m. 131.

¹⁵⁷ Prohászka (1914) i. m. 131.

¹⁵⁸ Prohászka (1914) i. m. 132.

¹⁵⁹ Prohászka (1914) i. m. 133.

ideálját állította szembe.¹⁶⁰ Arról nem tudunk meg semmit, hogy a kereszténynek kell-e valamit konkrétan tennie a háború közepette a békéért. Ha igen, akkor pontosan mit? Beszél ugyan érintőlegesen keresztény testvériségről, de annak nincs konkrét hozadéka a háborús eseményekhez való viszonyulásban.¹⁶¹

Sokat ír továbbá a szeretetről, azonban ez a hadba vonulókkal együtt megélt testvéri egység érzését fedi. A háború miatt szenvedők tekintetében a részvét emóciójával azonos. (Prohászka maga is aktívan segítette a háborús árvákat.)¹⁶² A háború kitörésének évében keletkezett írásából úgy tűnik, mintha a háborús szolidaritási érzés tenne egymás testvérvé, lelki rokonná az egyébként egymás számára közömbös embereket. Sajnálatos, hogy a szeretet és a testvériség csak a háborúban képes megmutatkozni ebben a koncepcióban. Az az opció 1914-ben Prohászkanál nem is merült fel, hogy ezt a háborút mindenáron meg kellene akadályozni. Nem lelkesíteni kellene a hadba indulókat, nem a halál elfogadására kellene ösztönözni a szeretteikért aggódókat. A háború értelmességét és szükségességét kellene mindenekelőtt megkérdőjelezni inkább az emberi élet és a béke védelme érdekében. Ily módon a szeretet nem ölelhette fel a békéért való küzdelmet és az emberi élet védelméért való kiállást. Mivel ezek az akkori viszonyok között a pacifizmust, a szekuláris humanizmust és a filantrópiát tételezték fel, Prohászka számára ezek nem keresztényi, azaz profán tartalmuk miatt nagyon rosszul csengtek.¹⁶³ Az igazi szeretet, ahova érdemes tartani, szerinte csak keresztényi lehet. Az meg az ő olvasatában akkor az élet hősiességét követelte. Prohászka szerint a legnagyobb szeretet az *élet feláldozása a háborúban*, amellyel Krisztusnak (?), a hazánknak, vértanú elődjainknak és magunknak tartozunk. Az otthon maradók pedig úgyszintén. A legnagyobb mértékű szeretetet a hős saját véráldozatával biztosítja, így a hős *adósává* teszi az otthon maradtakat és az utókort. A morális lekötelezettség okán a hősök önmagukat feláldozó szeretetét ugyanilyen odaadó szeretettel kell viszonzni. Ahhoz, hogy az utódok hűek maradhassanak hős elődjekhez, a mártírokhoz, és hogy így a köztük létrejött erkölcsi közösség fennmaradhasson, a hősi véráldozatot kell a legnagyobb becsben tartani.¹⁶⁴ Az élet háborúban történő önkéntes odaadása a szeretet legnagyobb kifejeződése. Így a konkrét ember individuális élete nem lehet legfőbb érték, de a hős katonák élete sem, hiszen az *élet védelme az élet feláldozását igényli*. A szeretet legmagasabb szintű megélése is – ahova a keresztényi léleknek tartania kell – ugyanezt teszi szükségessé: ez a *mártíromság* lényege.

Prohászka teológiai és *filozófiai antropológiája* nagymértékben *pesszimista*: az ember jelenlegi természete szerinte ordas. Ezért a *nemzetek természete is ragadozószörny-jellegű*, még jelenlegi keresztény voltukban is.¹⁶⁵ Ezért csak a krisztusi *kegyelem* lehet képes ezen változtatni azért, hogy előbb *emberi arculatot* öltjön az ember, utána majd *krisztusi ember* lehessen belőle. A jelenlegi „nemzetszörnyek” is ezt az utat kell, hogy

¹⁶⁰ Prohászka (1914) i. m. 133–134.

¹⁶¹ Prohászka (1914) i. m. 134.

¹⁶² Lásd a hadiárvaház történetéhez Frenyó (2017) i. m. 383.

¹⁶³ Prohászka (1914) i. m. 139.

¹⁶⁴ Prohászka (1914) i. m. 139–140.

¹⁶⁵ Prohászka (1915) i. m. 151.

bejárják, hogy előbb *emberséges világ* jöhessen létre, majd azt követően Isten Országá.¹⁶⁶ Prohászka nem bíz az emberi erőfeszítésekben. Sem a politikaiakban, sem a jogiakban, de a kulturális-erkölcsi haladásban sem, csakis a vallási megújulásban. Úgy tűnik, hogy nem is lehet, és így nem is kell tenni semmit a békéért. Különösen, hogy az emberi erőfeszítéssel az nem is megvalósítható, csakis Krisztus kegyelme révén. Egy ilyen kiindulópontban a természetes erkölcsi törvény nem segíti az emberiség egyetemes békés létrejöttét. Az ember természete – ebben a koncepcióban – ordasjellegű.

Meglehetősen zavaró, hogy Prohászka olyan morálteológiai fogalmakat használ 1914-ben a háborús áldozatokkal és a harcban való hősiességgel összefüggésben (vértanúság, keresztútjárás, szeretetből való áldozatkészség, az élet feláldozása stb.), amelyek ilyen kontextusban összezavarják mind a háború erkölcsi megítélését, mind a keresztény hősies erénygyakorlás fogalmát. Tovább nehezíti a megértést, hogy az egész magyar nemzetet tekinti „*vértanúi nemzet*”-nek. A kereszténység, illetve a szabadság megvédése az Istentől kapott hivatás.¹⁶⁷ Ez a megközelítés nehezen teszi értelmezhetővé a magyaroknak a szerbekkel szembeni pozícióját az I. világháborúban. A magyar nemzet nem annyira a hazájáért küzd, hanem ezért, hogy „vértanú nemzetként” beteljesítse *véraldozati küldetését*, amelyre a Gondviselés rendelte a Kárpát-medencében. A magyar „vértanúi nemzet”. Ebben a misztikus-vallásos történelmi vízióban bemutatott magasztos küldetés tehát, hogy annak tagjai ne a bárány vérében mossák tisztára lelküket, mint a keresztény vértanú szentek, hanem saját vérükben „mosdják tündöklő fehérre ruhájukat”. Ez szerinte a magyar nemzet mint „vértanúnép” Istentől rendelt küldetése. Ennek megfelelően várja majd a győzelem, az örök élet koszorúja a magyar „vértanúkat”.

„Minden léleknek, mely az élet pálmáját akarja elnyerni, valamiképpen meg kell tisztulnia Krisztus vérében: de a vértanúi nemzeteknek tisztára s tündöklő fehérre saját vérükben kell megmosniuk ruhájukat; akkor azután pálmával kezükben vonulnak el a világítélet bírójának trónja előtt s megnyerik tőle az örök élet koszorúját. Saját vérében megmosva, tündöklő fehérben, pálmával kezében látom én Magyarországot!”¹⁶⁸

Prohászka megcsillanó páncélban, a harcra kihívóan, felfegyverzetten készen álló szimbolikus hős alakként¹⁶⁹ képzei el Magyarországot, aki sebzettként is „tiszteleg a népek harcát intéző isteni Fölségnek”.¹⁷⁰ Zavarba ejtő ez a gondolati kép: a népek harcát Isten „intézné”, és ez lenne a keresztény Magyarország isteni küldetése, amellyel az I. világháborúba indul? Tudatában lehetett Prohászka az ilyen képektől túláradó, buzdító beszéde súlyának? Az ifjakra gyakorolt hatásának, akik a frontra készültek olyan más nemzetek fiai ellen, akikkel korábban semmilyen konfliktusuk nem volt? Aligha hihető. Mindenesetre ezt az imát adja a püspök a világháborúba induló Magyarország alakjának szájába: „Uram, ahogy Te akarod, úgy legyen. Ahogy Te parancsolod, úgy tesztek; áldozok is, kitartok is, s ha letörök, becsülettel török le s karjaidba esem, mint kit szolgálataiért

¹⁶⁶ Prohászka (1914) i. m. 135.

¹⁶⁷ Prohászka (1914) i. m. 136–137.

¹⁶⁸ Prohászka (1914) i. m. 137.

¹⁶⁹ Prohászka (1914) i. m. 137.

¹⁷⁰ Prohászka (1914) i. m. 137.

meg akarsz jutalmazni.”¹⁷¹ Miért adhatott Magyarország világháborúban való részvételének ilyen magasztos vallási töltetet, miközben hazánk tekintetében sem honvédő háborúról, sem a kereszténység védelméről nem lehetett szó? Átérezte a székesfehérvári püspök, hogy e teológiai magyarázata legalábbis problematikus? Sajnos nem érezhető ennek nyoma. Problematikusak, ahogy párhuzamokat húz a csataterekre indulók, illetve az itthon gyászoló özvegyek és árvák helyzete és a teológiai fogalmak, illetve a bibliai szereplők között.

A vértanúság fogalmáról már ejtettünk szót. De a keresztáldozat, a vőlegényt váró tíz szűz példázatait¹⁷² is említhetnénk, amelyeket alkalmaz a harcba indulókra, illetve az elesett katonákat gyászolókra.¹⁷³ Sehoh sem bizonyítja a püspök, hogy Isten a háborús véráldozatot kérné most a magyaroktól; de hát ilyet nem is tudna tenni, mert nem található e helyzetre sem bibliai, sem morálteológiai érvek. Ezért nem is észérveket hoz, hanem *víziószerű költői képeket*, laza asszociációban teológiai szánt párhuzamokat. Valójában csak poétikus és retorikai gondolatátársításokat. Prohászka 1914-ben elhangzott beszédeiben észlelhető miszticizáló-vallásos, szinte már-már látomászerű okfejtései, költői gondolatvezetései, szabad asszociációi teológiai és morálfilozófiailag megalapozatlanok voltak. Arra voltak alkalmasak, hogy a háborúba vonulásra lelkesítsenek, a véráldozat elfogadását szorgalmazzák. Ez szomorú, mert a háború elfajulása után már alig mutatkozott remény a véráldozat beszüntetésére.

A vigasz a szeretteiket féltők, illetve az azokat gyászolók felé anyyi, hogy minden emberi kapcsolatnál, ami anya és gyermeke, menyasszony és vőlegény, házaspárok, illetve testvérek és barátok között a lehetségesnél is nagyobb szeretetet Istenért meghozott háborús véráldozat. Nem szabad zúgolódnia ellene. Istenben még jobban megtalálja mindenki az övét.¹⁷⁴

A háború azonban nemcsak az erőszakos halált hozza,¹⁷⁵ hanem megannyi emberi nyomort, rokkantságot, soha be nem gyógyuló lelki sérülést. Ezért tagadhatatlan azoknak az erkölcsi felelőssége, akik a háború logikájának elfogadására buzdítottak. Prohászka 1914 karácsonyán a háború logikájának passzív elfogadását sugallta. Eközben a krisztusi béke elérését irreális vagy esetleg már szürreális dimenzióba helyezte.¹⁷⁶ Ennek így mozgósító ereje sem volt. A pápa ugyanekkor a karácsonyi fegyverszünet konkrét tervével állt elő. Több száz katona sem volt hajlandó harcolni a frontokon karácsonykor. Érezték, hogy a szenteste eszmeisége, annak szeretet- és békeüzenete és a háborús öldöklés ellentétben áll.

Prohászka úgy látta, hogy az örök béke gondolata jó szándékú, de irreális ábránd,¹⁷⁷ ezért nem is törekedett a háború első évében a békét előmozdítani. Éppen ellenkezőleg, Prohászka végkonklúziója 1914-ben: „A világháború fölpezsdítheti a blazírt közszellemet,

¹⁷¹ Prohászka (1914) i. m. 137.

¹⁷² Mt, 25, 1–13.

¹⁷³ Prohászka (1914) i. m. 138.

¹⁷⁴ Prohászka (1914) i. m. 139.

¹⁷⁵ Prohászka (1914) i. m. 136.

¹⁷⁶ Prohászka (1914) i. m. 133.

¹⁷⁷ Prohászka (1914) i. m. 141–142.

de a kultúra igazi haladását csak a lelki értékek s a lelki élet fokozása határozhatják meg.”¹⁷⁸ Egy évré rá már – talán éppen a háborús tapasztalatok birtokában – úgy tartja, hogy a háború semmilyen erkölcsi jónak sem forrása.

A fájó azonban, hogy időközben a háborús öldöklő gépezet is beindult, amit már reménytelen volt megállítani. Az erkölcsi felelősség azoké volt, akik ehhez asszisztáltak. A pápa mégis fáradhatatlanul újabb és újabb kísérleteket tett a béke, illetve legalább a tüzszünet elérésére. Sok meghatározó katolikus személyiség fentebb kifejtett álláspontjának háttérében érthető, hogy XV. Benedek pápa állhatatos küzdelme az evilági politikai békéért még a katolikus körökben is nehézségekbe ütközött. Éppen ezért különös tiszteletet és a legnagyobb elismerést érdemli a pápa lankadatlan békeküzdelme. Az ő munkája és elkötelezettsége hozzájárult ahhoz, hogy a tudományos és a katolikus közgondolkodásban és minden jóakarató ember gondolkodásában a tömegeket megnyomorító háború a legnagyobb borzalomnak számítsa, hogy a béke megőrzése és újraépítése mellett szálljanak síkra. Az igazi lelki bátorság a hétköznapi hősiességet, kitartást, hitet és főleg a szeretet különböző erényeinek magas szintű gyakorlását kívánja meg.

Irodalomjegyzék

- Agnoli, Francesco Mario: Benedetto XV: un italiano in guerra per la pace. In Franco Cardini – Francesco Mario Agnoli – Nicolò Dal Grande – Luigi Francesco Pedrone (szerk.): *Grande guerra: le radici e gli sconfitti. Europei, Cattolici, Operatori di Pace*. Rimini, Il Cerchio, 2015. 78–99.
- Aubert, Roger: La Chiesa negli stati moderni e i movimenti sociali. In Hubert Jedin (szerk.): *Storia della Chiesa*. 10. Milano, JacaBook, 1975. 628.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane: Weapons. *International encyclopedia of the first world war*. 2014. Online: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-weapons-2014-10-08.pdf> https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Serbian_priest_blessing_rifles,_1914.jpg?uselang=hu
- Babits Mihály: *A Magyarok Istenéhez*. 1929. Online: www.szozat.org/index.php/lira/tartalom/2699-babits-mihaly-a-magyarok-istenehez
- Baggio, Antonio Maria: La riscoperta della fraternità nell'epoca del Terzo '89. In Antonio Maria Baggio (szerk.): *Il principio dimenticato, la fraternità nella riflessione politologica contemporanea*. Roma, Città Nuova, 2007.
- Balázs Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az Első Világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda, politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2016. 143–166. Belloc, Hilaire: *Europe and the Faith*. 1920. Online: <https://ia801200.us.archive.org/14/items/EuropeAndTheFaithHilaireBelloc/Europe%20and%20the%20Faith%20-%20Hilaire%20Belloc.pdf>
- Benda Jenő: *Az uszítók – a világháború kulisszái mögül*. Budapest, Légrédy Testvérek Könyvnyomdája, 1918.

¹⁷⁸ Prohászka (1915) i. m. 146.

Az igazságos háborútól a béke morálfilozófiája felé: az I. világháború előzményei és első éve...

- Besana, Antonio: Introduzione. In Alberto Del Bono (szerk.): *La tregua di natale, lettere dal fronte*. Torino, Lindau, 2014.
- Brucclereri, Angelo: *Moralità della guerra*. Roma, Edizioni La Civiltà Cattolica, 1953.
- Buitenhuis, Peter: *The Great War of Words. British, American, and Canadian propaganda and fiction, 1914–1933*. Vancouver, University of British Columbia Press, 1987.
- Charlier, Philippe – Philippe Froesch: Robespierre: The oldest case of sarcoidosis? *The Lancet*, 382. (2013). 21–28.
- Ciriello, Caterina: Benedetto XV, la guerra e le posizioni dei vescovi italiani. *Anuario de historia de la iglesia*, 23. (2014). 42–43.
- Cleaver, Alan – Antonio Besana: Bevezető. In Alberto Del Bono (szerk.): *La tregua di natale, lettere dal fronte*. Torino, Lindau, 2014. 5–21.
- Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I D'Asburgo*. In Giorgio Rumi (szerk.): *Benedetto XV e la pace – 1918*. Brescia, Morcelliana, 1990. 19–47.
- Crowe, Michael Bertram: Eccentric seventeenth-century witness to the natural law: John Selden (1584–1654). *Natural Law Forum*, 1. (1967), 1. 187–188. Online: https://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=www.google.hu/&httpsredir=1&article=1128&context=nd_naturallaw_forum
- D'Alessandro, Francesco: *Igino Giordani e la pace*. Roma, Città Nuova, 1992.
- Doyle, Conan Arthur: *Famous british authors defend England's war*. 1914. Online: www.arthur-conan-doyle.com/index.php?title=Famous_British_Authors_Defend_England%27s_War
- Doyle, Conan Arthur: *The great boer war*. London, Smith, Elder and Co., 1900. Online: www.arthur-conan-doyle.com/index.php?title=The_Great_Boer_War
- Doyle, Conan Arthur: *The war in South Africa: its cause and conduct*. London, Smith, Elder and Co., 1902. Online: www.arthur-conan-doyle.com/index.php?title=The_War_in_South_Africa:_Its_Cause_and_Conduct
- Ferenc József s. k. gróf Tisza István s. k. In Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, Osiris, 2009. 73–74.
- Francesco, Luigi: L'applicazione del diritto internazionale umanitario dei conflitti armati nella guerra 1914–18. In Franco Cardini – Francesco Mario Agnoli – Nicolò Dal Grande – Luigi Francesco Pedrone (szerk.): *Grande guerra: le radici e gli sconfitti. Europei, Cattolici, Operatori di Pace*. Rimini, Il Cerchio, 2015. 34–37.
- Frenyó Zoltán: Prohászka Ottokár eszmevilága a Nagy Háború idején – Római lelkület, keresztényszocializmus, magyar valóság. In Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017. 374–384.
- Frivaldszky János: Adalékok a „politikai barátság” klasszikus, természeti törvényhez és a természetes igazságossághoz kötött értelmének vizsgálatához: Barátság-fogalom kialakulása és társadalmi-politikai jelentése az antik görögöknél, valamint a politikai barátság fogalma Arisztotelésznél, Cicerónál és a „caritas” eredeti keresztényi társadalmi értelme. In Komáromi László (szerk.): *Doktori iskola, prelegálások 2: Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD-közlemények*. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 79–101.
- Frivaldszky János: *Jó kormányzás és a közjó politikai és jogfilozófiai szemszögből*. Budapest, Pázmány Press, 2016.
- Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.
- Frivaldszky János: L'antropologia e i principi del buon governo. *Teoria e critica della regolazione sociale*, 1. (2012). 1–26. Online: www3.lex.unict.it/tcrs/numero/2013/Frivaldszky.pdf
- Gajzágó László: *A nemzetközi jog eredete annak római és keresztény összefüggései. Különösebben a spanyol nemzetközi jogi iskola*. Budapest, Stephaneum, 1942.

- Galli, Carlo: Introduzione. In Francisco de Vitoria: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005.
- Gárdonyi Máté: A Szentszék és az I. világháború. *Vigilia*, 80. (2015), 5. 322.
- Gorda Éva: *A magyar haditudósítás az első és második világháborúban*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, 2012.
- Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról I–II*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., [1625] 1999.
- Guiducci, Pier Luigi: *Benedetto XV, pontefice in un mondo in crisi*. 2015. Online: www.storiain.net/storia/benedetto-xv-pontefice-in-un-mondo-in-crisi/
- Gyáni Gábor: Arzénés asszonyok. Rendhagyó sorozatgyilkosság a Horthy-korban. *Rubicon*, 2008. 7–8. 4–13.
- Hankey, Donald: *The Beloved Captain: The Honor of the Brigade. An Englishman Prays*. New York, Dutton, 1917.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Budapest, Akadémiai, 1983.
- Houlihan, J. Patrick: The Churches. *International encyclopedia of the first world war*. 2015. Online: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_churches
- Joó András: *Három nagyhatalom diplomáciai háromszöge, 1900–1914. Nagy-Britannia, Németország és Ausztria–Magyarország kapcsolatai és ezek háttere*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2001. Online: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/117/1/joo_andras.pdf
- Kant, Immanuel: *Az örök béke*. Budapest, Európa, [1795] 1985.
- Karinthy Frigyes: A harcoló ember. In Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, Osiris, 2009. 325–327.
- Keegan, John: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976*. Budapest, Akadémiai, 2013.
- Lencz Géza: *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*. Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1914.
- Menozi, Daniele: *Chiesa, pace e guerra nel Novecento. Verso una delegittimazione religiosa dei conflitti*. Bologna, il Mulino, 2008.
- Mihályfi Ákos: *Mihályfi Ákos beszédei. Az ünnepnapok és egyházi beszédek tetemesen bővített új kiadása. Egyházi beszédek*. Budapest, Szent István Társulat, 1930a. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Serbian_priest_blessing_rifles,_1914.jpg?uselang=hu
- Mihályfi Ákos: Rectori székfoglaló beszéd (1916. szeptember 30.). In Mihályfi Ákos (szerk.): *Mihályfi Ákos beszédei, II. kötet. Társadalmi beszédek*. Budapest, Szent István Társulat, 1930b. 197–198.
- Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei*. Budapest, Franklin Társulat, 1916.
- Monticone, Alberto: Benedetto XV e la Germania. In Giorgio Rumi (szerk.): *Benedetto XV e la pace – 1918*. Brescia, Morcelliana, 1990.
- Müller, Heinrich Adam: Az államvezetés művészetének alapjai. In Kontler László (szerk.): *Konzervatívizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2000.
- Old Serbian priest blessing rifles, 1914*. Online: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Serbian_priest_blessing_rifles,_1914.jpg https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Old_Serbian_priest_blessing_rifles,_1914.jpg?uselang=hu
- Pap László: *Magyarország és a második angol–búr háború*. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2015. Online: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/216626/Pap_Laszlo_ertekez.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Péter László: A magyarok Istene. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 24. (1994). 101–108.
- Petőfi Sándor: *Egy gondolat bánt engemet...* 1846. Online: <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/egygondo.htm>
- Piva, Francesco: *Uccidere senza odio. Pedagogia di guerra nella storia della Gioventù cattolica italiana (1868–1943)*. Milano, Franco Angeli, 2015.

Az igazságos háborútól a béke morálfilozófiája felé: az I. világháború előzményei és első évei...

- Prohászka Ottokár (szerk.): *A háború lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1915.
- Prohászka Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1914.
- Pröhle Károly: Háború és theologia. Theologiai elmélkedés a világháború közepette. *Theologiai Szaklap*, 13. (1915), 1. 37–67.
- Radó Polikárp: *Tiszazugi történet*. Pannonhalma, Versey Ferenc Megyei Könyvtár, 1990.
- Rákosi Jenő: *A háború és az esztétika. Hadi Beszédek*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1915.
- Rákosi Viktor: *Hős fiúk*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2016.
- Ratzinger, Joseph: *La fraternità cristiana*. Brescia, Queriniana, 2005.
- Robespierre, Maximilien: A forradalmi kormányzat elveiről. In Maximilien Robespierre (szerk.): *Elveim kifejtése, beszédek és cikkek*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Rónay György: A boldog ember. (G. K. Chesterton, 1874–1936). *Vigilia*, 6. (1954). 293.
- Rumi, Giorgio: Corrispondenza fra Benedetto XV e Carlo I D'Asburgo. In Giorgio Rumi (szerk.): *Benedetto XV e la pace – 1918*. Brescia, Morcelliana, 1990. 19–47.
- Russell, H. Frederick: *The just war in the middle ages*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Schiller József: *Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései*. Budapest, Káldor Könyvkiadóvállalat, 1933.
- Szabó Ádám: Erőszakos volt és utálta a gyerekeket a legnagyobb magyar ifjúsági regény szerzője. *Fidelio*, 2017. június. 30. Online: https://fidelio.hu/konyv/2017/06/30/molnar_ferenc/
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története II*. Budapest, Ecclesia, 1988.
- Taylor, Alan: *World War I in Photos: Introduction*. 2014. Online: www.theatlantic.com/photo/2014/04/world-war-i-in-photos-introduction/507185/
- Truini, Fabrizio: *La pace in Tommaso D'Aquino*. Roma, Città Nuova, 2008.
- Vadász Sándor: *Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799*. Budapest, Gondolat, 1989.
- De Vitoria, Francisco: *De iure belli*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2005.
- Von Bernhardi, Friedrich: *Germany and the next war. (Deutschland und der nächste krieg)*. Stuttgart–Berlin, J. G. Cotta, 1912. Online: www.gwpda.org/comment/bernhardi.html
- Wister, Owen: *The pentecost of calamity*. New York, The Macmillan Company, 1915.
- Wolf, Hubert: *Pope and Devil: The Vatican's archives and the Third Reich*. Cambridge–Massachusetts–London, Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- X. Pius: *L'Osservatore Romano*. 1914. 08. 03. Online: <https://rorate-caeli.blogspot.com/2014/08/exhortation-dum-europa-of-august-2-1914.html>
- XV. Benedek: *Alloc., In occasione del primo incontro con il collegio cardinalizio svoltosi alla vigilia della solennità del natale*. 1914. 12. 24. (1914d.) Online: https://w2.vatican.va/content/benedict-xv/it/speeches/documents/hf_ben-xv_spe_19141224_accogliere.html
- XV. Benedek: Enc., Ad Beatissimi Apostolorum. 1914. 11. 01. *Acta Apostolicae Sedis*, 6. (1914a), 18. 585–599.
- XV. Benedek: Es. ap., Allorché fummo chiamati. 1915. 07. 28. *Acta Apostolicae Sedis*, 7. (1915), 13. 365–582.
- XV. Benedek: *Esortazione Apostolica: Ubi Primum*. 1914c. Online: https://w2.vatican.va/content/benedict-xv/it/apost_exhortations/documents/hf_ben-xv_exh_19140908_ubi-primum.html
- XV. Benedek: Lit. Ap., Cum De Fidelibus. 1914. 12. 08. *Acta Apostolicae Sedis*, 6. (1914b), 20. 668–669.